

MEER DAN PIEPKLEINE BERICHTJES

**De berichtgeving in Nederlandse kranten over het lot van
Joodse Holocaustslachtoffers tussen mei en december 1945**

Student: Boyke Schaafsma

Studentnummer: 5539315

MA Thesis

Begeleider: Martijn Lak

Masterprogramma: Geschiedenis van politiek en maatschappij

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Aantal woorden: 13.468 (max 13.750)

Samenvatting

In de historiografie over de terugkeer van Holocaustoverlevenden werd gesteld dat de Nederlandse Joden kil en onvriendelijk door de samenleving en overheid waren ontvangen. Tevens zou er in kranten weinig tot geen aandacht zijn besteed aan de Joodse oorlogsslachtoffers. Dit onderzoek is uitgevoerd met het doel te achterhalen hoe de Nederlandse bevolking over de concentratiekampen en het unieke Joodse slachtofferschap was geïnformeerd en of er inderdaad weinig tot niets over de Joodse slachtoffers was geschreven. De vraag die in dit onderzoek centraal staat luidt: ‘Hoe werden Nederlanders tussen 5 mei en 31 december 1945 door *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* geïnformeerd over het lot van de Nederlandse Joden in de concentratiekampen tijdens de Tweede Wereldoorlog?’

Het onderzoek is uitgevoerd door middel van een historische discoursanalyse op basis van 180 krantenartikelen uit de voormalige verzetskranten *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid*. De artikelen zijn geselecteerd op hun verwijzingen naar concentratiekampen en/ of Joden. De analyse van de artikelen is ten eerste gebaseerd op hoe de concentratiekampen werden beschreven en welke aspecten de meeste aandacht kregen. Ten tweede is het gebaseerd op hoe vaak en op welke wijze de kranten over de Joodse oorlogsslachtoffers hebben geschreven.

Het resultaat van het onderzoek was dat vanaf juni uitgebreid over de concentratiekampen werd geschreven en dat de kranten door middel van gruwelijke details en versterkend taalgebruik hun ontzetting en de onbevattelijkheid aan de lezers probeerde duidelijk te maken. Tevens bleek dat de voormalige verzetskranten, in tegenstelling tot wat in de historiografie wordt geschreven, Joden vaak specifiek hebben genoemd in verband met de concentratiekampen en dat er toen ook al goede schattingen over het aantal Joodse slachtoffers bekend waren. Dit betekent dat de Nederlandse bevolking al vanaf juni 1945, door de krant te lezen, te weten kon komen wat Joodse oorlogsslachtoffers in de concentratiekampen hadden doorgemaakt.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1. Nederland na mei 1945.....	11
1.1 Politiek: verandering en herstel	11
1.2 Economie: malaise en continuïteit.....	13
1.3 Sociaal: vooruitblikkend, terug naar vroeger	16
Hoofdstuk 2. Concentratiekampen in <i>Het Parool</i> , <i>Trouw</i> en <i>De Waarheid</i> in 1945	19
2.1 Beestmensen en moordcentrales	20
2.2 Krantenpagina's vol wreedheden	22
Hoofdstuk 3. Berichtgeving over Joden in <i>Het Parool</i> , <i>Trouw</i> en <i>De Waarheid</i> in 1945	30
3.1 Met naam en toenaam in de krant.....	30
3.2 Herdenking, getuigenissen en erkenning.....	33
Conclusie.....	40
Bibliografie.....	45
Primair bronmateriaal	45
<i>Het Parool</i>	45
<i>Trouw</i>	47
<i>De Waarheid</i>	49
Secundaire literatuur.....	52

Inleiding

Mijn benen trillen opeens. Ik ga op mijn rugzak zitten, maar dat geeft moeite bij het steeds aansluiten. Wij worden bewaakt door een agent. Onze kampmensen zijn er net zo aan toe als ik. Opeens bevangt ons een stilte, een duizeligheid. Het is koud hier. De mensen zoeken steun. Ik ga naar de agent en vraag of we daar aan die lage muur mogen gaan zitten om op onze beurt te wachten. Maar die gezagsdrager heeft het zeker hoog zitten. Hij snauwt: ‘blijf staan waar je staat. Stel je niet aan. Die flauwe smoesjes van jullie, iedereen moet wachten. Vooruit op je plaats.’ Ik ga maar terug.¹(sic)

Dit schreef Holocaustoverlevende en auteur Coen Rood over zijn aankomst op het Centraal Station te Amsterdam in juni 1945. De getuigenis van Rood was een representatieve illustratie van de wijze waarop de Nederlandse Joden door hun landgenoten werden ontvangen na de terugkeer uit de concentratiekampen. Tevens is het verhaal van Rood regelmatig aangehaald in de historiografie van de Nederlandse houding jegens Joodse Holocaustoverlevenden.²

Een van de meest recente verwijzingen naar de negatieve ervaring van Rood, en die van vele anderen, is te vinden in het recentelijk heruitgegeven boek van de Joods-Nederlandse historicus Michal Citroen *U wordt door niemand verwacht*, over de behandeling van Joodse Holocaustoverlevenden in de jaren na de Tweede Wereldoorlog.³ Haar boek werd voor het eerst uitgegeven in 1999 en is kritisch jegens de herinneringscultuur en de geschiedschrijving over het ontvangst van Joden na de Tweede Wereldoorlog. Het boek werd in 2021 opnieuw uitgegeven, omdat de discussie over de rol van de Nederlandse overheid en samenleving bij de opvang en ondersteuning van de slachtoffers van de Jodenvervolging nog altijd relevant is.

In menig historisch overzichtswerk van de Nederlandse twintigste eeuw, zoals dat van de historici Friso Wielenga en James Kennedy, staat de naoorlogse periode in het teken van wederopbouw en vernieuwing. Op 5 mei 1945 sprak koningin Wilhelmina het volk toe over een komende periode van vernieuwing en herstel. In intellectuele kringen was behoefte aan vernieuwing en het afbreken van de verzuiling. Het doel daarvan was meer saamhorigheid

¹ Coen rood, *Onze dagen: Herinneringen aan de Jodenvervolging* (Amsterdam: Boom, 2011), 398.

² Het werk van Rood wordt onder anderen ook aangehaald door: Ad van Liempt, *1945, de afrekening: Leven in bezet Nederland* (Amsterdam: Spectrum NIOD, 2020), 106;

Martin Bossenbroek, *De meelstreep: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011), 38; Tevens heeft het als bron gediend voor bijvoorbeeld Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 8, Tweede helft* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1978), 733, 750, 789.

³ Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht: Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Amsterdam: Alfabet, 2021) [1999], 95-96.

creëren binnen de samenleving. Helaas stuitte deze vernieuwingsgedachte al snel op verzet en de behoefte van velen om terug te keren naar hoe het was voor de oorlog.⁴ Dit had zijn weerslag op de Joodse Nederlanders, omdat hun eigen groep was gedecimeerd. Het niet kunnen doorbreken van de hokjesgeest zorgde ervoor dat de Joodse gemeenschap op zichzelf was aangewezen.⁵ De teneur van vooral niet achteromkijken, maar doorgaan, zorgde er mede voor dat de Joden niet altijd werden gesteund bij hun pogingen tot rechtsherstel, zoals bijvoorbeeld het terugkrijgen van bezittingen.⁶

Maar zijn er niet meer factoren die de kille en onverschillige houding van de Nederlandse overheid en samenleving kunnen verklaren? Deze kwestie is in de historiografie veelvuldig besproken en er zijn meerdere verklaringen aangedragen. Historicus Ido de Haan schreef in zijn boek *Na de ondergang: De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945 – 1995*, dat de afwerende houding jegens de Joden te maken had met de onwil om te veel geconfronteerd te worden met het moordlust van de Nazi's. De Haan voegt daar direct aan toe dat in de weinige berichtgeving over de kampen juist de gruwelijkheden benadrukt werden. De houding zou ook te maken kunnen hebben gehad met ongeloof, onbegrip en met antisemitisme.⁷

Loe de Jong beargumenteerde dat het Nederlandse antisemitisme tijdens de bezetting sterker was geworden en dat het zich na de oorlog nog regelmatig manifesteerde.⁸ De historici Pim Griffioen en Ron Zeller stellen echter dat De Jongs werk zo alomvattend en bepalend was, dat het verder onderzoek naar de verhoudingen tussen goed en fout en de rol van antisemitisme lang heeft bemoeilijkt. Achteraf was dit geen positieve ontwikkeling voor historisch onderzoek en ontstond er in de jaren tachtig en negentig dan ook de behoefte aan een minder moraliserende geschiedschrijving.⁹ Wat de oorzaak ook was, de afwerende houding was doorgedrongen tot de parlementaire enquêtecommissie die tussen 1947 en 1956 het beleid van de regering in ballingschap onderzocht. Dit bleek uit het feit dat Joodse getuigenissen uit hun rapport over het beleid van de regering in ballingschap werden geweerd, met de reden dat eigen ervaringen de objectiviteit van het onderzoek hadden kunnen schaden. Het gebrek aan erkenning van de Joodse getuigenissen droeg eraan bij dat de Joodse gemeenschap in zichzelf keerde.¹⁰

⁴ James C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: Prometheus, 2017), 326 - 327; Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Boom, 2009), 193 – 194.

⁵ Van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad*, 15.

⁶ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 327.

⁷ Ido de Haan, *Na de ondergang: De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945 – 1995*, Nederlandse cultuur in Europese context, no. 7 (Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997), 16.

⁸ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. 12, Epiloog: Eerste helft* (Leiden: Martinus Nijhof, 1988), 55.

⁹ Van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad*, 314; Pim Griffioen & Ron Zeller, *De Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940 – 1945: Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam: Boom, 2010), 39.

¹⁰ De Haan, *Na de ondergang*, 17.

Historicus Chris van der Heijden beargumenteert in zijn overzichtswerk *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, dat het niet zozeer antisemitisme of de focus op het economische herstel was dat desinteresse van de Nederlandse bevolking verklaarde, maar simpelweg verveling. Hij verwijst naar de opmerking van schrijver Ben Stroman, dat als je één egodocument over de Holocaust had gelezen, je ze allemaal had gelezen. De verhalen waren allemaal even verschrikkelijk, maar leken erg op elkaar en volgens Van der Heijden verloor de Nederlandse bevolking daardoor al snel de interesse.¹¹ Van der Heijdens stelling dat de houding van de Nederlandse bevolking werd veroorzaakt door verveling is waarschijnlijk iets te simplistisch. De historicus is er vaker van beschuldigd in zijn boeken te moralistisch en kort door de bocht te zijn.¹² Van der Heijdens argument dat individueel leed als ondergeschikt werd beschouwd aan het collectief, is krachtiger. De teneur in Nederland was dat iedereen het zwaar had gehad en dat ieder individu zich moest herpakken voor het algemeen belang. Dit sluit aan bij Van der Heijdens laatste verklaring, dat vanuit traditioneel perspectief het nog zeer christelijke Nederland doordrongen was van leedcultuur. Het leven was lijden, niet individueel maar gezamenlijk in vereniging met God, dus schouders eronder en doorgaan.¹³

Het collectieve rouwproces van de Nederlandse bevolking kan volgens historicus Martin Bossenbroek echter geen afdoende verklaring zijn voor wat hij de “collectivisering van het Joodse leed” noemt.¹⁴ In zijn overzichtswerk *De meelstreep*, betreffende de opvang en terugkeer van Nederlandse ontheemden, stelt hij dat er allerlei verklaringen bestonden voor het niet willen accepteren dat anderen het zwaarder hadden. Bijvoorbeeld onmacht om de omvang van de Jodenvervolging te bevatten of schuldgevoelens die werden gecompenseerd door bevrijdingsvreugde en antisemitisme.¹⁵ Welke factor ook doorslaggevend is geweest, het Joodse leed werd niet gezien. Met betrekking tot het moeizame verloop van de repatriëring geeft Bossenbroek een concreter antwoord.¹⁶ De Nederlandse overheid had nog nooit te maken gehad met zoveel ontheemden. De vernielde infrastructuur of het gebrek aan transportmogelijkheden, bemoeilijkten de repatriëring. De prioriteiten van de geallieerden

¹¹ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer: De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam: Contact, 2011), 141- 142.

¹² Friso Wielenga, “Tale after Tale after Tale: The Lost Chance of a Great Project,” *Low Countries Historical Review*, 128 (2013): 2, 91, 94; Koen Aerts, “A Belgian View of (the Debate on) ‘Dat nooit meer’ – ‘Never Again’,” *Low Countries Historical Review*, 128 (2013): 2, 82, 87.

¹³ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 143- 144.

¹⁴ Bossenbroek, *De meelstreep*, 297.

¹⁵ Bossenbroek, *De meelstreep*, 297, 502.

¹⁶ De term repatriëring of repatriant verwijst meestal naar ontheemden die actief door een overheid terug naar het land van herkomst worden gehaald. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog kwam de repatriëring door de Nederlandse overheid zeer moeizaam op gang en verliep chaotisch. Hierdoor kwamen veel ontheemden op eigen initiatief terug naar Nederland. In het geval van dit onderzoek zullen zowel zij die door de Nederlandse overheid zijn teruggehaald, als zij die op eigen initiatief zijn teruggekomen, als repatriant worden beschouwd.

lagen niet bij Nederland, maar bij het winnen van de oorlog. Zij waren bang voor stromen burgers die zich door oorlogsgebieden zouden gaan bewegen, voordat de oorlog was beëindigd. In het eerste hoofdstuk zal uitgebreider aandacht worden besteed aan de factoren die bijdroegen aan de problematische repatriëring van de Nederlandse oorlogsslachtoffers en de Joden in het bijzonder.¹⁷

De verklaringen van Bossenbroek laten de ervaringen van Joodse repatrianten deels buiten beschouwing. Citroen benadrukt deze juist en illustreert haar argument met een citaat uit ‘Welkom’ in Amsterdam door Dienke Hondius in *Polderschouw*, waarin wordt getoond hoe kortzichtig er werd gehandeld, zonder enig besef van de verschillen tussen niet-Joden en Joodse Holocaustoverlevenden.¹⁸ Citroens voornaamste punt is dat, hoewel uit egodocumenten blijkt dat Joodse-Nederlanders een toename van antisemitisme ervoeren na de oorlog, het probleem lag bij de Nederlandse traditie van kille bureaucratie en formalisme, waardoor de menselijke maat uit het oog werd verloren.¹⁹ Hiermee gaat Citroen in tegen het argument van slechte organisatie en gebrek aan materiaal dat wordt gegeven door onder andere De Haan en in *1945. De afrekening: leven in bezet Nederland*, door Ad van Liempt.²⁰ Citroen vat de oorzaak van de houding jegens de Joden na de oorlog samen als een mengsel van het onderscheid tussen Joods en niet-Joods, formalisme en bureaucratie, gezagsgetrouwheid, incompetentie en opportunisme bij zowel overheid als particulieren. Deze oorzaken zouden zijn versterkt door de slechte economische situatie in 1945.²¹ In hoofdstuk 1 zal uit het boek *Nederland 1938 – 1948: Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, van Hein Klemann, blijken dat de situatie een stuk genuanceerder lag.²²

Het is opvallend dat de verschrikking van de Holocaust en het Joodse leed niet meer overwicht bleek te hebben over verklarende factoren zoals deze in de historiografie zijn beschreven. Waren Nederlandse burgers immers niet geïnformeerd over de Holocaust? Van Liempt schrijft dat nieuws vooral via illegale kranten het publiek bereikte, maar slechts mondjesmaat vanwege slechte communicatiemiddelen.²³ Deze kranten vormden tevens een belangrijke bron voor het boek van historicus Bart van de Boom, die onderzoek deed naar wat Nederlanders wisten over de concentratiekampen tijdens de oorlog. Hij beargumenteert, in

¹⁷ Bossenbroek, *De meelstreep*, 583-585.

¹⁸ Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 97; Dienke Hondius, “‘Welkom’ in Amsterdam.” In *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: regionale verschillen*, red. Conny Kristel (Amsterdam: Bert Bakker, 2002), 214.

¹⁹ Citroen verwijst in de heruitgave van het boek onder andere naar de toeslagenaffaire.

²⁰ De Haan, *Na de ondergang*, 64; Van Liempt, *1945. De afrekening*, 101.

²¹ Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 419-422.

²² Hein A. M. Klemann, *Nederland 1938 – 1948: Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002), 18, 574-575.

²³ Van Liempt, *1945*, 100 – 101.

tegenstelling tot historici Lou de Jong en Hans Blom, dat hoewel veel mensen niet wisten of geloofden wat er in het Oosten gebeurde, het niet zo was dat niemand er vanaf wist.²⁴ Met betrekking tot de berichtgeving na de oorlog stelt Citroen dat er in de media niet of nauwelijks over het lot van de Joden werd geschreven, maar wel degelijk over de kampen zelf. Zowel De Haan, Citroen, Van der Heijden als Bossenbroek schrijven dat Joden bij de eerste berichten amper werden genoemd. Later werd er volgens hen in korte artikelen benoemd dat de meeste slachtoffers Joods waren, maar al snel werd er weinig meer over geschreven uit angst de lezers te vervelen met gruwelverhalen.²⁵

Ook in literatuur over de Joodse gemeenschap in Nederland, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, blijkt de kille ontvangst van de Joodse Holocaustoverlevenden en het gevoel van de Joodse gemeenschap dat zij op zichzelf waren aangewezen. Na de oorlog stelde Joodse Nederlanders dat de overheid te weinig heeft getoond dat de uitroeiing van het Joodse volksdeel een verlies was voor de Nederlandse samenleving. De overheid had financiële en morele hulp kunnen bieden, voor rechtsherstel, zorg voor psychologische trauma's of het aanpakken van antisemitisme.²⁶ Meerdere boeken beschrijven hoe relatief grote Joodse gemeenschappen in steden als Assen, Nijmegen en Utrecht door de Jodenvervolging, vaak uitgevoerd met hulp van de lokale autoriteiten, werden teruggebracht tot enkele tientallen. Terugkerende Joden voelden zich na de oorlog niet welkom en hadden moeite om weer te integreren in de lokale gemeenschap.²⁷

Of Nederlanders van de Holocaust wisten, is nadrukkelijk besproken door andere historici. Dit onderzoek streeft ernaar te achterhalen hoe 'gewone' Nederlanders na de bevrijding over het onderwerp werden geïnformeerd.²⁸ Daarom wordt gekeken naar de meest algemene geschreven nieuwsbronnen uit 1945: kranten. De vraag die in dit onderzoek centraal staat, luidt: 'Hoe werden Nederlanders tussen 5 mei en 31 december 1945 door *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* geïnformeerd over het lot van de Nederlandse Joden in de concentratiekampen tijdens de Tweede Wereldoorlog?' De drie deelvragen die gezamenlijk een

²⁴ Bart van der Boom, *Wij weten niets van hun lot: Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam: Boom, 2012. PDF e-book), 13, 99, 239, 502 – 519.

²⁵ Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 154-155; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 135; Bossenbroek, *De meelstreep*, 298; De Haan, *Na de ondergang*, 15.

²⁶ Els Boon & Han Lettinck, *Joods Utrecht* (Utrecht: Matrijs, 2022), 511, 521-522; Evelien Gans, *Gojse tijd en Joods narcisme: De verhouding tussen Joden en niet Joden in Nederland* (Amsterdam: Platina Paperbacks, 1994), 9, 29; W. F. Klein en M. Kopuit, *De Joden in Nederland: een beeld van hun leven na 1945* (Assen: Van Gorcum & Comp, 1969), 90.

²⁷ Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 522-523, 537; F. J. Hulst & H. M. Luning, *De Joodse gemeente Assen: Geschiedenis van een behoorlijk kille, 1740-1976* (Assen: Vanderveen, 1991), 192-193; Frank Eliens, *Voor Joden verboden* (Amsterdam: Boom, 2021), 42, 50; Hein van der Bruggen, *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg, 1275-2018* (Hilversum: Verloren, 2021), 310-313; Katja Happe, *Veel valse hoop: De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam: Atlas Contact, 2018), 357.

²⁸ Lees: Nederlanders die niet Joods zijn en niet gedeporteerd zijn naar concentratiekampen.

antwoord zullen geven op deze centrale onderzoeksvraag, zijn ten eerste: ‘Wat was de Nederlandse politieke, economische en sociale context waarin de kranten tussen 5 mei en 31 december 1945 schreven?’ De tweede deelvraag luidt: ‘Op welke manier werd tussen 5 mei en 31 december 1945 door de kranten geschreven over de concentratiekampen?’ De derde en laatste deelvraag luidt: ‘Op welke manier werd tussen 5 mei en 31 december 1945 door de kranten geschreven over de Joodse oorlogsslachtoffers?’

Het doel van dit onderzoek is om op basis van krantenartikelen meer inzicht te krijgen in de wijze waarop ‘gewone’ Nederlanders tussen de bevrijding en het einde van 1945 werden geïnformeerd over de Holocaust en welk beeld bij hen werd gecreëerd. Meer inzicht in de beeldvorming omtrent het lot van de Joden kan een bijdrage leveren aan het historiografische, maar ook maatschappelijke debat betreffende de kwestie waarom de Nederlandse overheid en het Nederlandse volk handelden zoals ze deden bij terugkeer van de Joodse overlevenden. Hoewel de argumenten van onder anderen Citroen, Bossenbroek, Van der Heijden en De Haan inzichtelijk zijn, is er mogelijk nog een andere verklaring. De wijze waarop informatie in krantenartikelen na de bevrijding was vormgegeven, heeft mogelijk een rol gespeeld bij de houding jegens de Joodse repatrianten. Door te onderzoeken met welke beeldvorming de niet-Joodse Nederlanders werden geïnformeerd over de Holocaust, kan meer licht geworpen worden op het onbegrip en de onwetendheid van de Nederlanders.

Het onderzoek wordt uitgevoerd door middel van een discoursanalyse van 180 krantenartikelen, gepubliceerd tussen 5 mei en 31 december 1945. De artikelen zijn afkomstig uit *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* en zijn geraadpleegd via het digitale krantenarchief Delpher. Deze drie kranten zijn gekozen, omdat het voormalige verzetskranten betreft die tijdens de oorlog over de concentratiekampen hebben gepubliceerd en die alle drie landelijk werden uitgegeven. Het was aannemelijk dat deze kranten na de oorlog ook over het onderwerp hadden geschreven. De gebruikte zoektermen zijn: Joden, Joods, Joodsch en concentratiekampen in de periode 5 mei tot 31 december 1945. Vervolgens is op basis van titels, inhoudelijke beschrijvingen van concentratiekampen en het bevatten van de zoektermen, een voorselectie gemaakt. Deze is vervolgens teruggebracht naar 180 artikelen, door dubbele publicaties en artikelen zonder concrete inhoudelijke verwijzingen of informatie over concentratiekampen of Joden, te verwijderen.²⁹

²⁹ Doordat het aantal bronnen beperkt moest worden voor de werkbaarheid, zijn er veel artikelen uit de selectie gehaald die interessant waren, maar niet relevant genoeg voor dit specifieke onderzoek. Veel artikelen bevatte bijvoorbeeld korte of terloopse verwijzingen naar concentratiekampen en zelfs de joodse slachtoffers, maar gaven vervolgens niet genoeg inhoudelijke informatie om als bron te dienen voor dit onderzoek. Tevens waren er in de voorselectie van 1560 artikelen er een hoop dubbele publicaties in verschillende edities.

Voor de authenticiteit en volledigheid van het bronmateriaal is het onderzoek afhankelijk van de archivisten van Delpher. De betrouwbaarheid van de bronnen kan beperkt zijn doordat de kranten veel informatie van persbureaus ontvingen, zoals Anep-Aneta en Reuters. De keuzes van deze persbureaus waren van invloed op wat de kranten schreven. Daarnaast zijn de auteurs bijna altijd onbekend en is het zeer aannemelijk dat de auteurs, op een enkeling na, de kampen niet hebben gezien. De auteurs hebben ook meerdere motieven; ze informeren de Nederlanders in hun eigen zuil en dus vanuit hun ideologische stelling. Het voordeel van het gebruik van contemporaine krantenartikelen is echter dat ze inzichtelijk maken welke informatie toentertijd beschikbaar was en dat ze zich vaak baseerde op ooggetuigenverslagen, waardoor ze toch eerstehands informatie konden publiceren.

Discoursanalyse is een paraplubegrip zonder vaststaande definitie. De verschillende disciplines houden namelijk niet dezelfde betekenis aan. Voor de geesteswetenschappen betekent discoursanalyse meestal onderzoek naar taalgebruik in relatie tot de sociale context. Een historische discoursanalyse heeft meestal betrekking op de wijze waarop over bepaalde onderwerpen door historici wordt geschreven. Discoursanalyse kan echter ook worden gebruikt om te onderzoeken hoe het taalgebruik in het bronmateriaal in verband staat met de sociale, politieke en historische context.³⁰ In dit onderzoek wordt discoursanalyse toegepast om op basis van het taalgebruik en de inhoudelijke keuzes van de kranten te onderzoeken welk beeld van de concentratiekampen en het lot van de slachtoffers werd gecreëerd en hoe Joden in die context werden geplaatst. De artikelen worden geanalyseerd aan de hand van de taal die werd gebruikt om de concentratiekampen te beschrijven. Daarnaast wordt onderzocht waar de artikelen de nadruk op legden, hoe de situatie van de slachtoffers werd beschreven, hoe vaak en op welke manier Joden werden benoemd en of informatie in de artikelen historisch correct is.

Het eerste hoofdstuk heeft tot doel context voor dit onderzoek te creëren door een bondig beeld te schetsen van de politieke, sociale en economische situatie van Nederland na de bevrijding. Verschillende aspecten van de historiografie worden uitgediept en dit hoofdstuk dient als springplank voor de analyse en interpretatie van het primaire bronmateriaal. Het tweede hoofdstuk omvat de analyse van het bronmateriaal met betrekking tot het taalgebruik en de inhoudelijke informatie over de concentratiekampen. In hoofdstuk 3 wordt vervolgens

³⁰ Amy Luo, "Een introductie tot discoursanalyse: Uitleg & voorbeelden." *Scribbr*. 4 augustus, 2021. [Laatst bijgewerkt op 12 november, 2021] <https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/discoursanalyse/>; Harry van den Berg, "Discoursanalyse: twee inleidingen ter discussie [Review of: N. Philips, C. Harding (2002) *Discourse analysis: investigating processes of social construction*; M. Jorgensen, L. Philips (2002) *Discourse analysis as theory and method*]," *KWALON*, 9 (2014): 2, 29-30, 32; Mariana Achugar, "Critical discourse analyses and history," in *The Routledge Critical Discourse Analysis Handbook*, ed. John Flowerdew and John Richardson (Abingdon-on-Thames: Routledge, 2018), 298-299, 301; Tatyana Bondarouk & Huub J. M. Ruël, "Discourse analysis: making complex methodology simple," in *Proceedings of the 12th European Conference on Information Systems*, ed. T. Leino, T. Saarinen, and S. Klein (Turku: ECIS, 2004), 2-6.

besproken hoe vaak en op welke manier de drie kranten over de Joodse Nederlanders schreven in relatie tot de concentratiekampen en de vervolgingen door het naziregime.

Hoofdstuk 1. Nederland na mei 1945

De politieke- economische- en sociale context waarin Nederlandse kranten schreven over de Jodenvervolging

Om de beeldvorming van de Holocaust in de voormalige verzetskranten *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* te kunnen analyseren, dient duidelijk te zijn in welke context het bronmateriaal tot stand kwam. In dit hoofdstuk wordt de context bondig beschreven vanuit de politieke- economische- en sociale context. De context van de tijd heeft immers het schrijven over het onderwerp kunnen beïnvloeden en is daarom van belang voor het begrip van de toon in de krantenartikelen. Het historische overzicht vanaf mei tot december dat in dit hoofdstuk centraal staat is beknopt en bespreekt enkel de ontwikkelingen die volgens de historiografie van invloed waren op de beeldvorming van de Holocaust.

1.1 Politiek: verandering en herstel

Op 5 mei 1945 was de bevrijding van Nederland officieel en werd het volk toegesproken door koningin Wilhelmina. Zij sprak in haar toespraak over de politieke vernieuwingen en economische wederopbouw die de naoorlogse jaren zouden gaan kenmerken.³¹ Er was behoefte aan hervormingen van het staatsbestel en de grondwet. De vernieuwingsgedachte was ontstaan in het politieke gevangenenkamp Sint Michielsgestel, waar leden van de Nederlandse politieke- economische- en culturele elite in relatieve vrijheid hadden gediscussieerd over maatschappelijke vraagstukken.³² Zij wilden de hokjesgeest en Abraham Kuypers antithese, het idee dat de tegenstelling tussen seculiere en christelijke opvattingen de bepalende politieke tegenstelling zou zijn, doorbreken. Aanhangers van de vernieuwingsgedachte wilde politiek op basis van religie en levensbeschouwing vervangen door partijprogramma's en samenwerking. Hun hoop was dat de oorlog saamhorigheid had gecreëerd onder mensen die voorheen gescheiden werden door de verzuiling. De realiteit bleek echter weerbarstiger.³³

In juni 1945 werd begonnen met de geleidelijke opheffing van de commissariaten van het Militaire Gezag (MG). Het MG was na de bevrijding verantwoordelijk voor de handhaving van de orde. In juni 1945 had het noodkabinet Schermerhorn-Drees het landelijke bestuur overgenomen, nadat de overheid uit ballingschap in Nederland was teruggekeerd.³⁴ Het motto

³¹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 193-194.

³² J. Bosmans & F. J. F. M. Duynstee, *Parlementaire geschiedenis van na 1945. Deel 1: Het kabinet Schermerhorn-Drees 1945-1946*, (Assen: Van Gorcum, 1977), 38-39; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 27-28.

³³ De Haan, *Na de ondergang*, 57; Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 194.

³⁴ Bosmans & Duynstee, *Parlementaire geschiedenis van na 1945*, 138-139.

van dit kabinet was ‘vernieuwing en herstel’. Er zouden verkiezingen worden georganiseerd, waardoor het noodkabinet Schermerhorn-Drees vervangen kon worden door een nieuwe democratisch gekozen regering. De verkiezingen toonden echter aan dat het Nederlandse volk, en ook veel politici, weinig behoefte hadden aan de vernieuwingsgedachte. Zij bleven trouw aan de oude politieke partijen.³⁵ De reden daarvoor was enerzijds dat er geen eenduidig beeld bestond over wat de vernieuwingen precies inhielden en anderzijds dat er juist behoefte was aan een terugkeer naar het leven van vóór de oorlog. Hierdoor werden vooroorlogse verhoudingen snel hersteld en ontstond er onder veel Nederlanders een politiek conservatieve moraal.³⁶ Een van de gevolgen was dat de Joodse gemeenschap op de eigen ‘zuil’ was aangewezen, in plaats van dat zij onderdeel waren van een eensgezinde Nederlandse samenleving.³⁷

De Nederlandse overheid werd vanaf mei 1945 geconfronteerd met de repatriëring van 1.8 miljoen Nederlandse ontheemden, waarvan 5200 Joodse Holocaustoverlevenden.³⁸ De repatriëring verliep traag en moeizaam en dat was voor een groot deel te wijten aan organisatorische fouten in het repatriëringsbeleid.³⁹ De verantwoordelijkheid voor de repatriëring was namelijk verspreid over verschillende commissies van verschillende ministeries. De commissie die zich bezighield met de terugkeer naar Nederland was deel van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, maar bij aankomst in Nederland vielen de repatrianten onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken.⁴⁰ Snelle repatriëring werd ook door andere zaken bemoeilijkt. Zo was er sprake van een ernstig beschadigde infrastructuur, gebrek aan vervoer, communicatiemiddelen en eerste levensbehoeften. Daarnaast waren er verplichte medische controles, registraties en reisverboden van de geallieerde strijdkrachten naar het westen van Nederland.⁴¹ De bureaucratische rompslomp en de praktische problemen zorgde ervoor dat adequate hulpverlening en snelle repatriëring onmogelijk was.⁴²

Een andere politieke kwestie was het uitroepen van de Indonesische Republiek door Soekarno op 17 augustus 1945. Toen berichten over de Japanse capitulatie Nederland bereikte, was de herbezetting van Nederlands-Indië al een belangrijk agendapunt voor het noodkabinet,

³⁵ Ad Van Liempt, *De oorlog*, (Amsterdam: Balans, 2009), 374; Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 327; Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 206. Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, (Amsterdam: Contact, 2001), 364.

³⁶ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 23-24, 146; Van der Heijden, *Grijs verleden*, 364.

³⁷ Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 126-127.

³⁸ Dit getal bestaat uit bijna een miljoen evacués, tienduizenden hongervluchtelingen en tewerkgestelden, zo'n 350.000 onderduikers en 300.000 Nederlanders in het buitenland; Bossenbroek, *De meelstreep*, 183; Van Liempt, *De oorlog*, 371.

³⁹ De Haan, *Na de ondergang*, 64; Bossenbroek, *De meelstreep*, 107.

⁴⁰ Bossenbroek, *De meelstreep*, 135-136; Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 37.

⁴¹ Bossenbroek, *De meelstreep*, 139.

⁴² *Ibidem*, 183.

maar toen op 20 augustus het nieuws van de Indonesische onafhankelijkheid de minister van de Overzeese Gebiedsdelen Johann Logemann bereikte, werd direct onderzocht hoe er Nederlandse troepen en materiaal naar Indië konden worden gestuurd.⁴³ De kwestie Nederlands-Indië ontpopte zich tot een publiek debat, waarbij linkse kranten als *Vrij Nederland* en *De Waarheid* sympathie toonden voor de Indonesische zaak.⁴⁴ Het algemene sentiment onder zowel politici als de bevolking was echter dat de regering van Soekarno een Japanse schijnregering was, waarmee niet kon worden onderhandeld.⁴⁵ De band tussen kolonie en het moederland mocht niet verbroken worden. De Nederlandse regering had daarom in november 1945 al plannen klaarliggen om troepen naar Nederlands-Indië te sturen. De verwachting was dat er zo'n 75.000 militairen nodig waren om de kolonie te kunnen heroveren.⁴⁶

1.2 Economie: malaise en continuïteit

Het belang van de economische context van de naoorlogse periode voor de repatriëring en de beeldvorming van de Holocaust, wordt nadrukkelijk besproken in het boek van Michal Citroen. Zij stelt dat de slechte economische situatie van Nederland na de bevrijding een versterkende factor was voor de kille houding jegens de Joodse oorlogsslachtoffers. De Nederlandse overheid zou zich hebben laten leiden door eigenbelang. Uit onderzoek van het NIOD naar de openstaande rekeningen van Amsterdam en Rotterdam, bleek dat door de slechte economische situatie, overheden er belang bij hadden om het rechtsherstel van oorlogsslachtoffers zo lang mogelijk te vertragen.⁴⁷ Snel economische herstel was inderdaad een van de belangrijkste agendapunten van het kabinet Schermerhorn-Drees.⁴⁸ Voor materiële hulpverlening waren de slachtoffers voornamelijk aangewezen op hun eigen organisaties.⁴⁹

Nederland was er in 1945 economisch en financieel minder ernstig dan lang door de historiografie werd aangenomen. Dankzij het boek *Nederland 1938-1948: Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, door Hein Klemann, is er een genuanceerder beeld ontstaan over de Nederlandse economie na de Tweede Wereldoorlog. Klemann

⁴³ Bosmans & Duynstee, *Parlementaire geschiedenis van na 1945*, 573, 577, 584; Gert Oostindie et al, *Over de grens: Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1949* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022), 11; Jeroen Kemperman, Emma Keizer & Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld: De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022), 20. Van Liempt, *1945*, 166-167.

⁴⁴ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 151, 154.

⁴⁵ Bosmans & Duynstee, *Parlementaire geschiedenis van na 1945*, 589.

⁴⁶ Ibidem, 612; Oostindie et al, *Over de grens*, 78; Van Liempt, *1945*, 188.

⁴⁷ Brasz, "After the Second World war: From 'Jewish church' to cultural minority." 344; Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 521-522; Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 422.

⁴⁸ Jan, L. van Zanden & Richard Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw* (Utrecht: Het Spectrum, 1989), 184.

⁴⁹ Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 422.

beargumenteert dat het niet terecht is de Tweede Wereldoorlog als een vervelende onderbreking van economische ontwikkelingen te beschouwen, maar dat er juist sprake was van continuïteit en dat de naoorlogse periode alleen geduid kan worden door de oorlogsperiode daarin mee te nemen.⁵⁰

Het oorspronkelijke beeld ontstond doordat incomplete cijfers van het CBS uit 1947 over waren genomen in de historiografie betreffende de Nederlandse economie. Klemann beargumenteert dat deze cijfers niet klopten, doordat er motieven waren voor bedrijven om informatie achter te houden. Het voornaamste motief was dat er veel bedrijven waren die voor nazi-Duitsland hadden geproduceerd en tijdens de bezetting winst hadden gemaakt. Door het verhullen van belastende informatie, probeerde deze bedrijven beschuldigingen van collaboratie to ontlopen.⁵¹ Het CBS gebruikte de incomplete cijfers in 1947 om een overzicht te creëren van de economische staat van Nederland, maar hierdoor leek de Nederlandse economie er in 1945 slechter aan toe te zijn dan het daadwerkelijk was.⁵² De totale oorlogsschade werd erg overschat.⁵³

In mei 1945 lag de Nederlandse economie niettemin grotendeels stil. Dit kwam voornamelijk door het gebrek aan grondstoffen zoals steenkool, metalen en textiel. De industrie op zich functioneerde en was tijdens de bezetting zelfs gegroeid en had nieuwe producten of productietechnieken ontwikkeld. Dit bleek uit het grote aantal patenten dat in deze periode werd aangevraagd en had te maken met de stimulans van de Nederlandse economie door de Duitse markt.⁵⁴ Na de bevrijding kon er voor de bevolking echter niet meer aan elementaire levensbehoeften worden voldaan. Er was gebrek aan gas, water en elektriciteit. Hongersnood en ziekten lagen op de loer, maar doordat het productieapparaat van de landbouw en de industrie nog grotendeels intact waren, was een snel begin met het herstel mogelijk.⁵⁵ Alleen de transportsector was er slecht aan toe, doordat de havens, water- en spoorwegen waren beschadigd en spoorwegaan materiaal, schepen en auto's waren verdwenen of verwoest.⁵⁶

Het herstel ging echter langzaam. Het duurde twee jaar voordat er weer normale verkeersverbindingen waren en de havens van Amsterdam en Rotterdam waren in 1947 ook nog niet van de oorlog hersteld, wat zeer nadelig was voor het herstel van de Nederlandse

⁵⁰ Klemann, *Nederland 1938 – 1948*, 27-28.

⁵¹ Ibidem, 231-232; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 67.

⁵² Klemann, *Nederland 1938 – 1948*, 232.

⁵³ Martijn Lak, *Tot elkaar veroordeeld: De Nederlands-Duitse economische betrekkingen tussen 1945 en 1957* (Hilversum: Verloren, 2015), 45; Van Zanden & Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 185.

⁵⁴ Klemann, *Nederland 1938 – 1948*, 302, 576; Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 46.

⁵⁵ Klemann, *Nederland 1938 – 1948*, 574; Van Zanden & Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 185.

⁵⁶ Brasz, "After the Second World war: From 'Jewish church' to cultural minority." 341; Klemann, *Nederland 1938 – 1948*, 575.

economie.⁵⁷ Het was ook onduidelijk hoe de wederopbouw gefinancierd moest worden. Dit leidde ertoe dat particulieren niet snel durfden te gaan herbouwen. In 1947 waren er 630.000 schadeclaims ingediend bij de overheid, waarvan dat jaar slechts 38% was afgehandeld.⁵⁸ De bouw en de voedingsmiddelenindustrie beleefden wel een opleving vanwege de binnenlandse behoeftes, maar dit werd beperkt door het gebrek aan bouwmaterialen. De voedingsmiddelenindustrie overtrof in 1946 het productieniveau van 1938.⁵⁹ In 1946 stegen ook het bruto binnenlands product en het nationale inkomen uit boven het niveau van 1938. De productie van de industrie overtrof in 1947 het niveau van 1938.⁶⁰ Daarbij waren er tijdens de oorlog overheidsmaatregelen getroffen voor onder andere betere sociale zekerheden, waaronder de kinderbijslagwet en de afkondiging van het ziekenfondsbesluit in 1941. Nederland kwam daardoor met een grotere overheid uit de oorlog, die het ook nodig had voor alle ordenende en regulerende taken van na de bevrijding.⁶¹

Er bestond echter een discrepantie tussen de reële staat van de economie en de ervaring van het teruggevallen welvaartsniveau. Veel boeren hadden de daling van de welvaart aardig kunnen opvangen, maar arbeiders leefden erdoor in armoede.⁶² Doordat het lang duurde voordat Nederland weer op het vooroorlogse niveau was, veranderde het aanvankelijke enthousiasme voor de wederopbouw snel in somberheid. Uit onderzoek van het *Nederlands Instituut voor Publieke Opinie* (NIPO) uit 1947, blijkt dat de anekdotische beleving van de jaren na de bevrijding anders was dan de macrocijfers aantoonde. De helft van de Nederlanders gaf aan er sinds de oorlog op vooruit te zijn gegaan, maar 73% stelde ook dat hun situatie slechter was dan vóór de oorlog. 17% gaf aan zelfs niet altijd genoeg voedsel of kleding te hebben gehad.⁶³ Hoewel de economische situatie dus minder slecht was dan lang werd aangenomen, was dat in de persoonlijke beleving van veel Nederlanders heel anders en voedde dit het verlangen naar het verleden.

⁵⁷ Het langzame herstel van de havens was erg nadelig voor de internationale handel en daarmee ook voor het herstel van de Nederlandse economie. Nederland had als handelsland het vrachtverkeer van de Amsterdamse en Rotterdamse haven hard nodig. Voor de oorlog was 80% van de transitogoederen die via Rotterdam werden verscheept voor of afkomstig uit Duitsland. Vooral het Ruhrgebied was essentieel voor de Rotterdamse haven. De verwoesting van de havens en het gebrek aan de goederen uit Duitsland in de eerste naoorlogse jaren, vertraagde het herstel van de Nederlandse economie; Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 23, 47.

⁵⁸ Dit betekent dat van de overige 62%, ongeveer 400.000 mensen, er in 1947 waarschijnlijk nog een groot deel in armoede leefden; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 65-69.

⁵⁹ Klemann, *Nederland 1938 – 1948*, 297-298. Van Liempt, *De oorlog*, 375.

⁶⁰ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 71; Van Zanden & Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 189.

⁶¹ Klemann, *Nederland 1938 – 1948*, 576.

⁶² *Ibidem*, 575.

⁶³ NIPO: De publieke opinie 1ste jrg. no. 19 (10 febr. 1947) In NIPO: *Zo zijn wij. De Eerste vijftientig jaar NIPO onderzoek* (Amsterdam/ Brussel, 1970); NIPO: De publieke opinie 1ste jrg. no. 23 (24 maart 1947) In NIPO: *Zo zijn wij. De Eerste vijftientig jaar NIPO onderzoek* (Amsterdam/ Brussel, 1970); NIPO: De publieke opinie 2de jrg. no 15 (15 dec. 1947) In NIPO: *Zo zijn wij. De Eerste vijftientig jaar NIPO onderzoek* (Amsterdam/ Brussel, 1970); Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 70, 72, 74-75.

1.3 Sociaal: vooruitblikkend, terug naar vroeger

Na de bevrijding moesten zowel degenen die de oorlog in Nederland hadden doorgebracht als de slachtoffers van de concentratiekampen, het verleden zien te verwerken en het ‘normale leven’ weer oppakken. Het trauma van de oorlog en de teneur van de Nederlandse gemeenschap waren echter lastig met elkaar te verenigen, doordat de behoefte van de meerderheid en het collectieve leed, het unieke leed van de Joodse gemeenschap overschaduwde. De sociale context van Nederland in 1945 is essentieel, omdat het van invloed was op hoe de Holocaustslachtoffers zijn ontvangen en op welke wijze Nederlanders zijn omgegaan met de nieuwsberichten over de Holocaust.

Wielenga beschrijft dat door de mislukking van de vernieuwingsgedachte de hoop bij de Nederlandse elite overging in teleurstelling. Daarbij leefde de bevolking voort met de geest van de jaren dertig. Er was behoefte terug te keren naar het oude en vertrouwde.⁶⁴ Volgens Wielenga was het sociale klimaat van de wederopbouw er een van ascese en tucht, met soberheid, fatsoen en bescheidenheid als centrale deugden.⁶⁵ Het gevolg was dat de verzuiling werd hersteld en het nationale gemeenschapsgevoel afzwakte. Eerder werd al benoemd dat dit nadelig was voor de positie van de Joodse Nederlanders. De protestantse, katholieke, socialistische en liberale zuilen keerden in zichzelf en de Joodse gemeenschap viel buiten de boot. Dit werd versterkt door de antisemitische stemming na de oorlog. Deze stemming was onder andere veroorzaakt doordat antisemitische propaganda tijdens de bezetting wortel had geschoten in de Nederlandse samenleving.⁶⁶ Dat was een opvallende ontwikkeling, omdat Joden in Nederland van oudsher sterk geïntegreerd waren in de samenleving.⁶⁷

Volgens Van der Heijden is het belangrijk te begrijpen dat de naoorlogse periode voor de meeste Nederlanders een sombere tijd was.⁶⁸ Ze hadden familie of bezittingen verloren en er was nog lang gebrek aan primaire levensbehoeften, zoals voedsel, kleding en onderdak. De economie stond stil en de trage wederopbouw leidde tot somberheid. Tevens hadden de concentratiekampen en de Hongerwinter bij een deel van de bevolking geleid tot blijvende fysieke en/of psychologische schade.⁶⁹ De meerderheid van de Nederlanders wilde de oorlog

⁶⁴ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 205-206.

⁶⁵ Ibidem, 206.

⁶⁶ Brasz, “After the Second World war: From ‘Jewish church’ to cultural minority.” 342; De Haan, *Na de ondergang*, 72; Dienne Hondius, *Terugkeer: Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag: SDU, 1990), 98-99, 129; Happe, *Veel valse hoop*, 356.

⁶⁷ Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad: Een geschiedenis van de Joodse raad voor Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam: Boom, 2022), 15.

Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 112.

⁶⁸ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 60.

⁶⁹ Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 511; Happe, *Veel valse hoop*, 354-355; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 61, 63, 170.

snel vergeten, omdat de herinnering aan de bezetting, maar waarschijnlijk ook de eigen rol, te pijnlijk was. Veel Nederlandse instantie hadden namelijk meegeholpen aan de vervolgingen van Joden.⁷⁰ Daarbij was er een hoop werk te verrichten, want het land moest herbouwd worden en de economie moest weer gaan draaien. Vooruitblikken was beter dan achteromkijken.⁷¹

Een groot obstakel bij het herstel was de repatriëring van de bijna twee miljoen ontheemde Nederlanders. Hoewel de meeste repatrianten terug konden naar hun eigen familie en woonplaats, werd de ontvangst door de meeste Joodse oorlogsslachtoffers als kil en onvriendelijk beschouwd en waren zij weinig succesvol in hun zoektocht naar familieleden, vrienden of bezittingen. Daarbij had het soms weken of maanden geduurd voordat zij naar Nederland hadden kunnen terugkeren.⁷² Bossenbroek stelt dat door het gebrek aan coördinatie door de overheid, het begrip ‘opvang’ lokaal verschillend werd geïnterpreteerd. Zo werd een Joodse vrouw een nacht opgevangen in een christelijk meisjestehuis, maar kreeg daar niets te eten en in Enschede werden de repatrianten opgevangen in een fabriekshal met stro op de vloer. Anderzijds was er in Hengelo juist sprake van hartelijkheid en praktische hulp, maar dit was eerder uitzondering dan regel.⁷³ De heersende teneur jegens de Joden was dat zij klagerig en ondankbaar waren voor de hulp die zij hadden ontvangen. Het Joodse leed werd gemarginaliseerd door een mentaliteit waarin individueel leed onderhevig was aan het leed van het collectief. De Joden zelf ervoeren afwijzing, onbegrip en antisemitisme. Het gebrek aan medeleven en erkenning leidde ertoe dat velen van hen zich niet langer in thuis voelden in Nederland en later zouden emigreren.⁷⁴

Het sociale beleid van de overheid was niet geschikt om de verschillende soorten repatrianten van hulp te voorzien. Armenzorg en sociaal-maatschappelijke hulp was van oudsher het terrein van de kerk en verzuilde particuliere organisaties. Hoewel sociaal-maatschappelijk overheidsingrijpen sinds de economische crisis van de jaren dertig weleens voorkwam, bestond er geen overheidsnetwerk om de ontheemden op te vangen. De instanties voor de opvang en repatriëring waren ook verzuild en maakten onderscheid tussen verschillende groepen oorlogsslachtoffers. Voor de Joodse gemeenschap was dit problematisch, omdat zij zo klein was en maar weinig instanties aandacht voor hen hadden. In het zuiden van Nederland

⁷⁰ Brasz, “After the Second World war: From ‘Jewish church’ to cultural minority.” 341; Van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad*, 292.

⁷¹ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 348.

⁷² Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 110; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 109.

⁷³ Bossenbroek, *De meelstreep*, 199-201; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 108.

⁷⁴ Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 522-523, 537; Brasz, “After the Second World war: From ‘Jewish church’ to cultural minority.” 351-353; De Haan, *Na de ondergang*, 72; Happe, *Veel valse hoop*, 350, 358; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 107, 141.

ontstonden er kleine Joodse organisaties met het doel de terugkeer van Joden te ondersteunen en enkel in Utrecht was er een Joodse afdeling van de stichting Nederlands Volksherstel.⁷⁵

⁷⁵ Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 502; Bossenbroek, *De meelstreep*, 186-187, 193-195; Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 119, 181-182; Happe, *Veel valse hoop*, 321-324.

Hoofdstuk 2. Concentratiekampen in *Het Parool, Trouw* en *De Waarheid* in 1945

In het vorige hoofdstuk is de historische context besproken waarin de nieuwsartikelen uit *Het Parool, Trouw* en *De Waarheid* tot stand kwamen. Om inzicht te krijgen in het beeld dat de kranten van de Holocaust vormden, staan in dit hoofdstuk de beschrijvingen van de concentratiekampen centraal.⁷⁶ De analyse in dit hoofdstuk is gebaseerd op 89 van de 180 krantenartikelen, die zijn geselecteerd op basis van hun inhoudelijke informatie over of beschrijvingen van de concentratiekampen Westerbork, Amersfoort, Buchenwald, Theresienstadt, Bergen-Belsen, Dachau, Mauthausen, Treblinka en Auschwitz-Birkenau.⁷⁷ In sommige artikelen wordt ook verwezen naar Ravensbrück of Neuengamme, maar over deze kampen bevatten de bronnen geen concrete informatie.⁷⁸

De wijze waarop de drie kranten over de kampen schreven, wordt geïllustreerd aan de hand van twee thema's. De eerste paragraaf heeft als thema het taalgebruik van de kranten met betrekking tot de concentratiekampen en de kampbewakers, de *Schutzstaffel* (SS) of het naziregime. Het gaat met name om de keuze voor bepaalde bijvoeglijke naamwoorden en versterkend taalgebruik die de beeldvorming hebben kunnen beïnvloeden. De tweede paragraaf betreft de inhoudelijke beschrijvingen van de levensomstandigheden, geweldplegingen, moorden en executies op basis van ooggetuigenverslagen, interviews en informatie van persbureaus.⁷⁹ Het doel is inzichtelijk te maken welke aspecten door de kranten werden benadrukt en wat de lezers van de artikelen in 1945 over de concentratiekampen te weten konden komen.⁸⁰

⁷⁶ De artikelen uit 1945 schrijven over het algemeen over concentratiekampen en niet over vernietigingskampen. Dit komt waarschijnlijk doordat er nog te weinig informatie was over het totale aantal kampen en de verschillende soorten.

⁷⁷ De genoemde kampen zijn vrijwel alle concentratiekampen waar in 1945 in Nederland aandacht aan werd besteed. Informatie over kampen zoals Majdanek, Chelmno en Sobibor, werd pas later beschikbaar. Verklaringen hiervoor waren dat veel van dit soort kampen in door de Sovjet-Unie bezet gebied lagen, er weinig tot geen Nederlanders uit terug waren gekeerd. Sommigen waren voor het einde van de oorlog al gesloten, zoals Sobibor.

⁷⁸ Sommige artikelen bevatten informatie over meerdere kampen of spreken in algemene zin over de concentratiekampen, waardoor er regelmatig naar dezelfde bronnen wordt verwezen. Dubbele publicaties van artikelen in verschillende edities van de kranten zijn niet in deze analyse meegenomen.

⁷⁹ Omdat het derde hoofdstuk gewijd is aan hoe de kranten schreven over de Joodse slachtoffers, zullen zij in dit hoofdstuk weinig aan bod komen en zal er voornamelijk in algemene termen over de gevangenen of slachtoffers worden gesproken.

⁸⁰ Per thema worden er algemene uitspraken over het bronmateriaal gedaan, maar vanwege de hoeveelheid bronnen wordt er alleen naar de meest passende voorbeelden uit het bronmateriaal direct in de voetnoten verwezen. De totale lijst bronnen is te vinden op pagina 45.

2.1 Beestmensen en moordcentrales

Na de bevrijding begon langzaam maar zeker duidelijk te worden wat in de concentratiekampen had plaatsgevonden. Hoewel er in de eerste dagen na de bevrijding al meldingen waren van de kampen en het lot van de gedeporteerden, duurde het even voordat er uitgebreide krantenartikelen over verschenen.⁸¹ Op 15 mei 1945 opende *Het Parool* als één van de eerste kranten na de oorlog, met een groot artikel waarin de concentratiekampen uitgebreid werden besproken.⁸² De voorpagina luidde: “Dertigduizend mensen in kamp Belsen vermoord: steeds nieuwe beestachtigheden in de Duitse concentratiekampen treden aan het licht.”⁸³ Op 22 mei publiceerde *Trouw* op de eerste pagina: “De Gruwelijke Waarheid: Ooggetuigen verhalen van de verschrikkingen der Duitse concentratie-kampen.”⁸⁴ Verder schreef *De Waarheid* op 31 mei 1945 op de voorpagina: “De lijkovens van Auschwitz: Twintigduizend lijken per dag.”⁸⁵ Dit waren niet de eerste artikelen die over de kampen werden geschreven, maar wel de eerste artikelen die met grote koppen op voorpagina’s werden gepubliceerd. De titels geven direct een indruk van datgene waar de aandacht vooral naar uitging en het taalgebruik dat werd gehanteerd.

De toon van de krantenkoppen bleek geen uitzondering te zijn. In de maanden na de bevrijding werd, naarmate meer nieuws Nederland bereikte, een groot aantal artikelen over de concentratiekampen met vergelijkbare titels gepubliceerd. Zo publiceerde *Het Parool* op 5 juni 1945 een interview met een Auschwitz-overlevende getiteld: “Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt ...”⁸⁶ *Trouw* schreef op 22 september 1945 over de getuigenissen van overlevenden van Bergen-Belsen en Auschwitz in het proces tegen ‘de beulen van Belsen’, de voormalige leiding van concentratiekamp Bergen-Belsen, in het artikel: “Gaskamer-Gruwelen te Auschwitz.”⁸⁷ Ook de publicaties van *De Waarheid* waren niet mis te verstaan, bijvoorbeeld het artikel: “Moordcentrale Mauthausen. Zes methoden om de gevangenen te vermoorden.”⁸⁸ De titels spreken tot de verbeelding en zijn waarschijnlijk zo geformuleerd om via een schokeffect de aandacht naar de eveneens vaak gruwelijke inhoud te trekken.

⁸¹ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 135; Van Liempt, *1945*, 100-101.

⁸² In 1943 werd er ook al eens door *Het Parool* over gaskamers in concentratiekampen geschreven. Zie: “Concentratiekampen: Waar de Nazi’s hun idealen in praktijk brengen”, *Het Parool*, 27 september 1943.

⁸³ “Dertigduizend mensen in kamp Belsen vermoord: Steeds nieuwe beestachtigheden in de Duitse concentratiekampen treden aan het licht”, in: *Het Parool*, 15 mei 1945.

⁸⁴ “De gruwelijke waarheid: Ooggetuigen verhalen van de verschrikkingen der Duitse concentratie-kampen”, in: *Trouw*, 22 mei 1945.

⁸⁵ De lijkovens van Auschwitz: Twintig duizend lijken per dag”, in: *De Waarheid*, 31 mei 1945.

⁸⁶ “Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt...”, in: *Het Parool*, 5 juni 1945.

⁸⁷ “Gaskamer-Gruwelen te Auschwitz”, in: *Trouw*, 22 september.

⁸⁸ “Moordcentrale Mauthausen. Zes methoden om de gevangenen te vermoorden”, in: *De Waarheid*, 14 juli 1945.

Zowel de krantenkoppen als de inhoud van de artikelen over de concentratiekampen blijken veel woorden te bevatten die de verschrikkingen en gruwelijkheden van de kampen benadrukken. Adjectieven die regelmatig werden gebruikt, zijn onder andere: beestachtig, monsterachtig, moordend, vreselijk, verschrikkelijk, gruwelijk, misdadig en hels. Tevens werden de kampen vaak aangeduid als martelkampen, moordcentrales of de hel. Hieronder volgen drie voorbeelden van de wijze waarop deze termen in de artikelen zijn gebruikt.

In de 89 artikelen werden de kampen zeventien keer vergeleken met de hel. Op 31 mei 1945 stond bijvoorbeeld in een artikel van *De Waarheid* over Auschwitz: “De sluier, die over het geheimzinnige kamp Auschwitz hing, waar honderdduizenden heengeslept werden, is opgelicht. Sedert jaren is geen menselijk teken uit deze gruwelijke hel tot de buitenwereld doorgedrongen.”(sic)⁸⁹ Twaalf keer werden variaties op de term ‘martelen’ gebruikt, zoals martelkampen of martelingen. Zo schreef *Trouw* op 23 mei 1945: “De martelkamers in de concentratiekampen van nu spreken een minstens even duidelijke, wreede taal als in oude tijden de sombere kerkers der antieke tyrannen.” (sic)⁹⁰ De term beestachtig werd achtmaal gebruikt. *Het Parool* beschreef de gebeurtenissen in de concentratiekampen op 21 augustus 1945 bijvoorbeeld als “een beestachtige massamoordpartij”.⁹¹ Dit zijn slechts drie voorbeelden van de lijst bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden die werden gebruikt om de concentratiekampen en de daden van het naziregime te beschrijven. De voorbeelden tonen aan dat de drie kranten regelmatig versterkende taal gebruikten in hun artikelen, soms ten koste van enige journalistieke objectiviteit. Een verklaring hiervoor kan zijn dat ze daarmee hun (begrijpelijke) ontzetting, onmacht en frustratie probeerde uit te drukken.

Net als bij de beschrijvingen van de concentratiekampen wordt in veel artikelen versterkende taal gebruikt als het gaat om degenen die verantwoordelijk zijn voor de concentratiekampen. Dit lijkt misschien een open deur, omdat deze personen verantwoordelijk waren voor miljoenen doden en de bezetting van meerdere Europese landen. Toch dient het taalgebruik betreffende de SS'ers en de nazi's ook aandacht te krijgen. Eerder is al verwezen naar het proces tegen de kampleiders van Bergen-Belsen, die ‘de beulen van Belsen’ werden genoemd.⁹² In een artikel uit *Het Parool* van 19 september 1945 werden de voormalige bewakers van Bergen-Belsen en Auschwitz bestempeld als “beestmensen” (sic), omdat ze zich tijdens hun proces onschuldig durfden te verklaren.⁹³ De verantwoordelijken werden ook

⁸⁹ “De lijkovens van Ausschwitz: Twintig duizend lijken per dag”, in: *De Waarheid*, 31 mei 1945.

⁹⁰ “Geen Staatsalmacht”, in: *Trouw*, 23 mei 1945.

⁹¹ “Honderduizend Joden uit Nederland weggevoerd”, in: *Het Parool*, 21 augustus 1945.

⁹² “Gaskamer-Gruwelen te Ausschwitz”, in: *Trouw*, 22 september.

⁹³ “Beestmensen voor de rechtbank”, in: *Het Parool*, 19 september 1945.

meerdere malen (terecht) aangeduid als moordenaars, in plaats van met namen als SS-ers, Duitsers, Nazi's, etc. In een artikel dat door alle drie de kranten in augustus 1945 werd gepubliceerd, werden de bewakers en kampleiding van Dachau aangeduid als “de moordenaars van Dachau”.⁹⁴ De kopstukken van het naziregime die in Neurenberg terechtstonden, werden in een uitgebreid artikel van *De Waarheid* over het proces aangeduid als “armzalige misdadigers”, nadat zij ervan beschuldigd waren de “gruwelijkste misdaden die het mensdom kende”, te hebben gepleegd.⁹⁵

De woorden beulen, beestmensen, moordenaars en (armzalige) misdadigers zijn wederom slechts enkele voorbeelden van de wijze waarop de kranten de verantwoordelijken voor de Holocaust beschreven. In de toon is ontzetting, onmacht en woede te bespeuren en dat is niet verwonderlijk, omdat veel medewerkers van *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* tijdens de oorlog zelf slachtoffer waren geworden van vervolging en waren omgekomen in concentratiekampen. Hierdoor hadden deze kranten mogelijk een grotere afkeer van de nazi's dan kranten die niet uit de illegaliteit waren voortgekomen. In het taalgebruik werd veelvuldig benadrukt hoe gruwelijk en hels de kampen waren door middel van versterkende adjectieven. Dit beeld werd versterkt door de beschrijvingen van dat wat zich in de kampen afspeelde.

2.2 Krantenpagina's vol wreedheden

Deze paragraaf analyseert de inhoudelijke beschrijvingen van dat wat in de concentratiekampen plaatsvond. De keuzes van de kranten voor datgene wat ze inhoudelijk benadrukten, zijn wellicht nog sprekender dan het versterkende taalgebruik dat zij hanteerden. Het aantal voorbeelden van de erbarmelijke omstandigheden, de wreedheid en het geweld dat in de kranten werd besproken, is groot en het is niet mogelijk deze allemaal te bespreken. De meest veelvoorkomende aspecten van de beschrijvingen van de concentratiekampen worden samengevat en de meest concrete voorbeelden worden specifiek besproken.

De drie kranten beschreven de levensomstandigheden in de concentratiekampen als erbarmelijk. Dit begon met de beschrijvingen van de transporten in veewagons vanuit doorgangskampen als Westerbork naar de grotere concentratiekampen. *Het Parool* schreef op 21 augustus 1945 dat de transporten vanuit Westerbork op 15 juli 1942 begonnen en tot 4 september 1944 voortduurden. Aanvankelijk vertrokken twee tot drie treinen per week, maar in

⁹⁴ “26.000.000 dooden. Oogst der Duitse concentratiekampen”, in: *Trouw*, 24 augustus 1945; “26 miljoen mensen vermoord”, in: *De Waarheid*, 28 augustus 1945; “Moord balans”, in: *Het Parool*, 27 augustus 1945.

⁹⁵ “Nazis doodden 60 miljoen mensen: Neurenberger aanklacht brengt ontstellende feiten aan het licht. Zwaar was het deel der Sowjet-Unie”, in: *De Waarheid*, 10 november 1945.

1943 werd dit aantal teruggebracht tot één trein per week.⁹⁶ De transporten konden dodelijk zijn, omdat de afstanden lang waren en er weinig tot geen voorzieningen waren. Een ander artikel van *Het Parool* verwees naar een transport naar Theresienstadt, waarbij van de 5000 gevangenen slechts 800 levend aankwamen.⁹⁷ In verschillende artikelen werd gesteld dat het aantal gevangenen per transport kon oplopen tot 5000 mensen.⁹⁸ In werkelijkheid kwam het vaker voor dat één transport 800 tot 1000 gevangenen vervoerde. De regelmatigheid van de transporten zorgde er echter voor dat er wekelijks zo'n 4000 Joden werden gedeporteerd.⁹⁹ De transporten eisten veel slachtoffers, doordat velen omkwamen door verstikking, verhongering of een gebrek aan drinkwater in de volgepropte veewagens, die vaak meerdere dagen onderweg waren. Degenen die omkwamen, bleven tot de aankomst in de concentratiekampen met de overlevenden opgesloten in de wagons.¹⁰⁰

De meest concrete beschrijvingen van de aankomsten in de concentratiekampen komen uit Auschwitz. De meest waarschijnlijke verklaringen hiervoor zijn de schaal van de massamoord in Auschwitz en de selectieprocedure direct na het hardhandig uitladen van alle veewagens. Deze gebeurtenis was tekenend voor de onverschilligheid van de kampleiding en de dehumanisering van de slachtoffers. Zes artikelen beschreven hoe de slachtoffers bij aankomst op basis van leeftijd en gezondheid werden gescheiden door officieren van de SS. Degenen die in de linker rij werden geplaatst, werden als gezond beschouwd. Degenen die naar rechts werden gestuurd, werden als ziek of zwak beschouwd. Volgens sommige ooggetuigen werden maximaal 250 'sterke' gevangenen geselecteerd en die werden geregistreerd, geschoren, van hun bezittingen beroofd en voorzien van een tatoeage met een nummer, waarna ze naar het kamp werden gestuurd. De 'zwakken', vooral kinderen, ouderen en zieken, werden direct afgevoerd naar de gaskamers.¹⁰¹

⁹⁶ "Honderdduizend joden uit Nederland weggevoerd", in: *Het Parool*, 21 augustus 1945; Happe, *Veel valse hoop*, 152.

⁹⁷ "Theresienstadt: Nog 20.000 joden in leven", in: *Het Parool*, 7 juni 1945.

⁹⁸ Ibidem, "Dagboek: Triest restant", *De Waarheid*, 21 september 1945;

"Proces tegen de Beulen van Bergen-Belsen: Uitgehongerde gevangenen vervielen tot kannibalisme", in *Het Parool*, 26 september 1945; "Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt...", in: *Het Parool*, 5 juni 1945; "Slachtoffers van Auschwitz en Belsen klagen Kramer C.S. aan", in: *Het Parool*, 28 september 1945.

⁹⁹ Happe, *Veel valse hoop*, 152-153, 275; Peter Romijn, "The War: 1940-1945." In: *The history of the Jews in the Netherlands*, ed. J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffer (Portland: The Litman library of Jewish civilization, 2002), 320.

¹⁰⁰ "De gruwelijke waarheid: Ooggetuigen verhalen van de verschrikkingen der Duitse concentratie-kampen", in: *Trouw*, 22 mei 1945; "Dr. de Hartogh terug uit Theresienstadt: Enthousiast over de Russische bevrijders", in: *De Waarheid*, 18 juli 1945; "Ed. Hoornik verhaalt van Dachau", in: *De Waarheid*, 30 mei 1945; "Uit de hel van Dachau in Deventer terug: Kam. Hamer vertelt van zijn wedervaren", in: *De Waarheid*, 2 juni 1945; "Uit concentratiekampen", *De Waarheid*, 11 mei 1945.

¹⁰¹ "De gruwelijke waarheid: Een oord van verschrikking", in: *Trouw*, 4 juni 1945; "De gruwelijke waarheid: Ooggetuigen verhalen van de verschrikkingen der Duitse concentratie-kampen", in: *Trouw*, 22 mei 1945; "De Nederlandsche Joden", in: *Trouw*, 18 juni 1945; "In de gaskamers van Auswitz: Miljoenen joden om het leven gekomen", in: *Het Parool*, 16 juni 1945; "Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt...", in: *Het Parool*, 5 juni 1945; "Uit de hel van Auswitz: Ned. arts uit het concentratiekamp teruggekeerd", in: *De Waarheid*, 11 juni 1945.

Naast de aankomsten in Auschwitz werd tweemaal de aankomst per trein in Dachau beschreven en eenmaal de aankomst in Treblinka. Op 21 augustus 1945 publiceerde *Trouw* een artikel over een toespraak van Dachau-overlevende ds. Padt voor de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers. Padt beschreef de aankomst als volgt:

Na aankomst op de appèlplaats van het kamp Dachau, werden we verwelkomd met de woorden: “Nu sta je hier nog, over veertien dagen ga je door den schoorsteen.” Hiermee werd bedoeld het crematorium, waarin alleen van 1944 tot 1945 meer dan 15.000 lijken van gevangenen waren gecremeerd, die omkwamen van ontberingen en voornamelijk ten gevolge van den vlektyphus. (sic)¹⁰²

Het tweede artikel was van *De Waarheid* en benoemde enkel dat op het moment van de geallieerde landing in Normandië een transport met 2000 mensen uit Frankrijk aankwam in Dachau. Onderweg bleken 800 tot 900 van hen te zijn overleden door honger, dorst of verstikking.¹⁰³ De aankomst in Treblinka werd beschreven in een artikel van *De Waarheid* over het proces te Neurenberg. Bij aankomst moesten gevangenen zich uitkleden en werden zij met slagen van geweerkolven en zweepen de *Todeskammer* in gejaagd. Kinderen zouden erin zijn gegooid, waarna de deur werd gesloten en de slachtoffers werden omgebracht door middel van verstikking.¹⁰⁴ Later onderzoek toonde echter aan dat ook in Treblinka gifgas werd gebruikt.¹⁰⁵ Vooraf was een groep mensen van het transport geselecteerd die de lijken moest opruimen en die daarna door de kampcommandant persoonlijk werden doodgeschoten.¹⁰⁶

Degenen die geselecteerd waren om te werken, werden meestal ingezet voor dwangarbeid, die vanwege de slechte leefomstandigheden steeds moeilijker was vol te houden. In Buchenwald werkten gevangenen bijvoorbeeld in steengroeven.¹⁰⁷ In Auschwitz werden ze van zonsopgang tot zonsondergang met zware schoppen en houwelen aan het werk gezet of moesten ze in de industriële complexen van het kamp werken. Concrete details werden verder niet gegeven. Het werk werd volgens de kranten meestal geleid door beroepsmisdadigers van

¹⁰² “Plaatselijk nieuws”, in: *Trouw*, 21 augustus 1945.

¹⁰³ “Ed. Hoornik verhaalt van Dachau”, in: *De Waarheid*, 30 mei 1945.

“Uit de hel van Dachau in Deventer terug: Kam. Hamer vertelt van zijn wedervaren”, in: *De Waarheid*, 2 juni 1945.

¹⁰⁴ “Het proces te Neurenberg: Zes miljoen Joden vermoord”, in: *De Waarheid*, 15 december 1945.

¹⁰⁵ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 8, Eerste helft* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1978), 59.

¹⁰⁶ “Het proces te Neurenberg: Zes miljoen Joden vermoord”, in: *De Waarheid*, 15 december 1945.

¹⁰⁷ “Leen Seegers vertelt: Wij vochten voor ons leven”, in: *De Waarheid*, 22 mei 1945; “Uit Buchenwald”, in: *Trouw*, 1 juni 1945.

veelal Duitse afkomst.¹⁰⁸ Daarbij moet de kanttekening worden geplaatst dat in werkelijkheid er ook veel kapo's van Poolse, Oekraïense of zelfs Joodse afkomst waren.¹⁰⁹ Er was ook ander soort werk. Zo hebben sommige gevangenen de concentratiekampen overleefd dankzij administratieve baantjes of als medisch assistent van de kamparts, zoals dr. A. Wittenburg, wiens ooggetuigenverslag de gebeurtenissen in Auschwitz inzichtelijk maakte voor het publiek.¹¹⁰

De kranten rapporteerden dat de voedselvoorziening zeer karig was. Zo kregen de gevangenen in Buchenwald één liter watersoep en één snee brood per dag.¹¹¹ Over Bergen-Belsen werd geschreven dat de gevangenen slechts bietensoep te eten kregen.¹¹² *De Waarheid* gaf een iets uitgebreidere beschrijving van het rantsoen in Dachau, op basis van het verslag van overlevende 'kameraad' Hamer:

De rantsoenen waren in Dachau als volgt: als middageten I liter knolrapensoep, waarin 1 à 2 aardappelen zwommen. De hoeveelheid brood bedroeg aanvankelijk 3³/₄ ons per dag, hetgeen de laatste tijd was gereduceerd tot minder dan 2 ons. Soms werd wat boter gegeven en geregeld een „stuk” worst ter grootte van de helft van een half ons. (sic)¹¹³

Het Parool rapporteerde dat voor de bevrijding van Bergen-Belsen de voedselvoorzieningen zo ontoereikend was geweest, dat sommige gevangenen zich hadden overgegeven aan kannibalisme.¹¹⁴ In de literatuur is daar echter niets over teruggevonden.

De slaapvoorzieningen werden niet in detail beschreven. Deze bleken echter per kamp te verschillen. In Amersfoort sliepen gevangenen bijvoorbeeld op metalen kribben, in Theresienstadt op zolders en in Auschwitz-Birkenau op houten bedden in barakken. De gemene deler was dat mensen opgepropt naast elkaar sliepen in zeer onhygiënische, tochtige, vochtige omstandigheden, waarbij luizen alomtegenwoordig waren. Meerdere ooggetuigen verklaarden

¹⁰⁸ “Nazis doodden 60 miljoen mensen: Neurenberger aanklacht brengt ontstellende feiten aan het licht. Zwaar was het deel der Sowjet-Unie”, in: *De Waarheid*, 10 november 1945; “Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt...”, in: *Het Parool*, 5 juni 1945.

¹⁰⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, 81; Henry J. Gwiazda II, “The Nazi Racial War: Concentration Camps in the New Order.” *The Polish Review*, 61 (2016): 4, 65; Galia Glasner-Heled & Dan Bar-On, “The Memoir of Eliezer Gruenbaum, Kapo at Birkenau—Translation and Commentary.” *Shofar*, 27 (2009): 4, 1-2;

¹¹⁰ “De gruwelijke waarheid: Een oord van verschrikking”, in: *Trouw*, 4 juni 1945; “In de gaskamers van Auschwitz kwamen miljoenen joden om het leven”, in: *Het Parool*, 11 juni 1945; “Het binnenlands gebeuren: De Nederlandsche Joden”, in: *Trouw*, 18 juni 1945.

¹¹¹ “Geloofsvertrouwen”, in: *Trouw*, 19 mei 1945; “Prooien van het Nazi-monster!”, in: *De Waarheid*, 17 mei 1945.

¹¹² “Dertigduizend mensen in kamp Belsen vermoord: Steeds nieuwe beestachtigheden in de Duitse concentratiekampen treden aan het licht”, in: *Het Parool*, 15 mei 1945.

¹¹³ “Uit de hel van Dachau in Deventer terug: Kam. Hamer vertelt van zijn wedervaren”, in: *De Waarheid*, 2 juni 1945.

¹¹⁴ “Dertigduizend mensen in kamp Belsen vermoord: Steeds nieuwe beestachtigheden in de Duitse concentratiekampen treden aan het licht”, in: *Het Parool*, 15 mei 1945.

dat een goede nachtrust onmogelijk was.¹¹⁵ Een anonieme overlevende van Auschwitz-Birkenau vertelde aan *De Waarheid* dat haar eerste nacht er een van “uiterste verschrikking” was. Regelmatig werd zij opgeschrikt door knallen van geweervuur. Volgens de getuige wierpen wanhopige gevangenen zich tegen het onder stroom staande prikkeldraad. Degenen die niet omkwamen door de schok, werden doodgeschoten door de kampbewaking.¹¹⁶

Wie overdag het werk niet langer aankon of de regels overtrad, bijvoorbeeld door dubbele kledingstukken te dragen om warm te blijven, werd gestraft. De straffen konden variëren van stokslagen, soms met de dood tot gevolg, tot urenlang op appèl staan. De kranten benadrukken echter de gruwelijkere varianten, zoals 24 uur lang begraven worden met enkel het hoofd boven de grond, wat niemand overleefde. Een ander voorbeeld van een straf was gedurende lange tijd opgesloten worden in blikken kokers, waarin gevangenen niet konden zitten, maar ook niet rechtop konden staan. Vervolgens werden oorverdovende dreunen gecreëerd door op de koker te slaan.¹¹⁷ Een overlevende van Auschwitz vertelde aan *Het Parool* het volgende: “Een S.S. jongen van 17 jaar legde me de volgende straf op: Ik moest met mijn buik op de tanden van een hark gaan liggen en mij zo met mijn handen voortbewegen, uren lang.” (sic)¹¹⁸

Er werd ook geschreven over experimenten op gevangenen. Toen Auschwitz werd bevrijd door de Russen, troffen ze 180 kinderen aan, van wie de meeste tweelingen waren. Zij waren door de kamparts voor experimenten gebruikt. Tevens werden in Auschwitz regelmatig vrouwen gebruikt voor experimenten.¹¹⁹ In het hospitaal werden slachtoffers aangetroffen die met vergif waren ingespoten of aan gifgas waren blootgesteld. Ook werd in Auschwitz onderzocht hoe superfosfaten en meststoffen ontwikkeld konden worden uit het stoffelijk overschot van de slachtoffers.¹²⁰ Daarnaast kwam het voor dat kampartsen slachtoffers injecteerden met ziektes als melaatsheid en tyfus of met kankercellen. Ziektes waren sowieso alomtegenwoordig in de kampen, vanwege de onhygiënische omstandigheden.¹²¹

De kranten beschreven de selectie als één van de meest gevreesde gebeurtenissen voor degenen die nog in leven hadden weten te blijven. In zeven artikelen werd het selectieproces

¹¹⁵ Ibidem; “Een bezoek aan het beruchte kamp”, in: *Trouw*, 6 mei 1945; “Prooien van het Nazi-monster!”, in: *De Waarheid*, 17 mei 1945; “Theresienstadt zoals Jo Spier het zag... en zoals het was!”, in: *De Waarheid*, 14 december 1945.

¹¹⁶ “De gruwelijke waarheid: Een oord van verschrikking”, in: *Trouw*, 4 juni 1945.

¹¹⁷ “Slachtoffers van Auschwitz en Belsen klagen Kramer C.S. aan”, in: *Het Parool*, 28 september 1945;

“S.S.-ers worden verhoord: De dood is te goed voor deze boeven”, in: *Trouw*, 12 juli 1945; “Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt...”, in: *Het Parool*, 5 juni 1945;

¹¹⁸ “Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt...”, in: *Het Parool*, 5 juni 1945.

¹¹⁹ Waarvoor de experimenten dienden en wie er verantwoordelijk voor was, wordt niet benoemd, maar het is aannemelijk dat dit kamparts Josef Mengele was; “Het kamp der verschrikkingen: Russische film over Auschwitz”, in: *Het Parool*, 16 oktober 1945; “Slachtoffers van Auschwitz en Belsen klagen Kramer C.S. aan”, in: *Het Parool*, 28 september 1945.

¹²⁰ “Uit concentratiekampen”, *De Waarheid*, 11 mei 1945.

¹²¹ Ibidem; “De hel op aarde”, in: *De Waarheid*, 30 juni 1945; “Hans Vondeling”, in: *De Waarheid*, 9 juli 1945.

van Auschwitz-Birkenau benoemd of beschreven.¹²² *Trouw* schreef op 4 juni 1945 dat een selectie kon worden gehouden wanneer sprake was van overbevolking door nieuwe transporten of omdat simpelweg een quotum moest worden behaald.¹²³ *De Waarheid* schreef op 11 juni 1945 dat de selecties in ieder geval een- of tweemaal per maand werden gehouden.¹²⁴ Als er een selectie plaatsvond, dan werd er appèl gehouden, soms midden in de nacht. Het kon ook voorkomen dat gevangenen naakt voor de kamparts moesten verschijnen. In beide gevallen werden de zieken en zwakken met een eenvoudige aanduiding naar de gaskamers verwezen.¹²⁵ Indien inderdaad een quotum behaald diende te worden, werden gevangenen in gezondere toestand willekeurig geselecteerd. Het proberen te behalen van dergelijke quota had volgens een ooggetuige tot gevolg dat er soms te weinig arbeidskrachten overbleven. Dan werd het vergassen van de gevangenen tijdelijk gestaakt.¹²⁶

26 artikelen deden verslag van de moord op gevangenen door middel van gaskamers of vergassing. Dit beperkte zich meestal tot een zin als: “Een- of tweemaal per maand was er een selectie-appèl en dan werden de lichamelijk zwakke Joden door den SS-arts uitgekozen en naar de gaskamers verwezen.”¹²⁷ Er is slechts één ooggetuigenverslag in 1945, dat door alle drie de kranten werd gepubliceerd, dat een concrete beschrijving van de gaskamers zelf bevatte.¹²⁸ Dat was de getuigenis van de Pools-Joodse arts Ada Bimko in het proces tegen de kampcommandant van Bergen-Belsen, Josef Kramer. Bimko beschreef de gaskamers als grote, met tegels bedekte kamers, waar honderden mensen in pasten. Aan weerskanten bevonden zich rijen pijpen die de indruk gaven dat het douchelokalen betrof. Aan het plafond waren sproeiers bevestigd, maar de ruimtes hadden geen afvoer in de vloer. In het verslag van Bimko kreeg iedereen die de gaskamers binnenging, een handdoek en zeep om de indruk te wekken dat de slachtoffers een douche kregen. De lijken werden vervolgens in vrachtwagens naar het crematorium gereden.¹²⁹

De Waarheid rapporteerde dat de gaskamers van Auschwitz niet altijd volledig functioneerden en dat veel slachtoffers na het openen van de gaskamers nog in leven waren. De

¹²² Van selectieprocessen in andere kampen wordt in het bronmateriaal geen verslag gedaan.

¹²³ “De gruwelijke waarheid: Een oord van verschrikking”, in: *Trouw*, 4 juni 1945.

¹²⁴ “Uit de hel van Auswitz: Ned. arts uit het concentratiekamp teruggekeerd”, in: *De Waarheid*, 11 juni 1945.

¹²⁵ “Bijna 100.000 vermoord”, in: *De Waarheid*, 14 juni 1945.

¹²⁶ “De lijkovens van Auschwitz: Twintig duizend lijken per dag”, in: *De Waarheid*, 31 mei 1945; “Gaskamer-Gruwelen te Auschwitz”, in: *Trouw*, 22 september; “In de gaskamers van Auswitz kwamen miljoenen joden om het leven”, in: *Het Parool*, 11 juni 1945.

¹²⁷ “De gruwelijke waarheid: Een oord van verschrikking”, in: *Trouw*, 4 juni 1945.

¹²⁸ “Uit de hel van Auswitz: Ned. arts uit het concentratiekamp teruggekeerd”, in: *De Waarheid*, 11 juni 1945.

¹²⁹ In 1943 publiceerde *Het Parool* ook al een artikel over de gaskamers van Auschwitz

¹³⁰ “Gaskamer-Gruwelen te Auschwitz”, in: *Trouw*, 22 september; “Proces tegen de Beulen van Bergen-Belsen: Uitgehongerde gevangenen vervielen tot kannibalisme”, in *Het Parool*, 26 september 1945; “Slachtoffers van Auschwitz en Belsen klagen Kramer C.S. aan”, in: *Het Parool*, 28 september 1945.

slachtoffers, dood of levend, werden vervolgens in de crematoria verbrand. In hetzelfde artikel stelde de krant dat ongeveer 20.000 mensen per dag werden omgebracht en dat de schoorstenen dag in dag uit rookten.¹³⁰ In december 1945 werd het aantal dagelijkse slachtoffers bijgesteld tot 12.000 mensen per dag.¹³¹ Deze getallen waren incorrect, want de gaskamers hadden in werkelijkheid een capaciteit van ongeveer 1600 tot 3000 slachtoffers per dag.¹³² Journalist Jan Spierdijk schreef over de onverschilligheid waarmee met de gevangenen werd omgegaan, nadat hij in juli 1945 Buchenwald had bezocht. Daar werd hem de kelder van het crematorium getoond, waar slachtoffers werden opgehangen voordat ze gecremeerd werden. Volgens Spierdijk waren sommige duidelijk nog in leven geweest, omdat de krassen op de muren de nagels van wanhopige handen aantoonde. Dood of levend, de slachtoffers werden in grote verbrandingsovens met ruimte voor twee of drie lijken geschoven.¹³³ Het meest gerapporteerde detail over de crematoria van meerdere kampen was dat ze de hoeveelheid slachtoffers niet konden verwerken. Daarom werden putten gegraven waar de lijken in werden geworpen en met benzine werden overgoten. Zo kon de opruiming van de grote hoeveelheid slachtoffers worden bijgehouden.¹³⁴

In de eerste paragraaf is stilgestaan bij de verschillende versterkende adjectieven die de drie voormalige verzetskranten in hun discours gebruikten om de concentratiekampen te beschrijven. De toon van de artikelen was in de titels al vaak duidelijk vanwege termen als de hel van ..., gaskamergruwelen en moordcentrale. Het taalgebruik droeg eraan bij dat de lezers inzagen dat de kampen helse plaatsen waren met beestachtige, misdadige bewakers. Het versterkende taalgebruik werd gebruikt om het onbeschrijfelijke van de concentratiekampen te beschrijven voor hen die het zelf niet hadden gezien. Tussen de kranten onderling vallen weinig verschillen op. De voornaamste verschillen zijn dat *Het Parool* het meest ideologisch neutraal lijkt te zijn. De artikelen zijn over het algemeen wat objectiever geschreven. In *Trouw* wordt vaker werd verwezen naar religieuze aspecten. *De Waarheid* schrijft vaker over politieke gevangenen zoals communisten en de meest uitgebreide artikelen over de concentratiekampen en de Joodse oorlogsslachtoffers, komen uit deze krant. Dit kan mogelijk worden verklaard doordat de Joodse gemeenschap, die te klein was om echt een eigen zuil te vormen, een soort

¹³⁰ “De lijkovens van Auschwitz: Twintig duizend lijken per dag”, in: *De Waarheid*, 31 mei 1945.

¹³¹ “Het proces te Neurenberg: Zes miljoen Joden vermoord”, in: *De Waarheid*, 14 december 1945.

¹³² De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, 61.

¹³³ “Buchenwalde – Nu. Door Jan Spierdijk”, in: *De Waarheid*, 25 juli 1945.

¹³⁴ “Buchenwald-Herinneringen”, in: *Het Parool*, 2 juni 1945;

“De gruwelijke waarheid: Ooggetuigen verhalen van de verschrikkingen der Duitse concentratie-kampen”, in: *Trouw*, 22 mei 1945; “Dertigduizend mensen in kamp Belsen vermoord: Steeds nieuwe beestachtigheden in de Duitse concentratiekampen treden aan het licht”, in: *Het Parool*, 15 mei 1945; “Moordcentrale Mauthausen. Zes methoden om de gevangenen te vermoorden”, in: *De Waarheid*, 14 juli 1945; “Het proces te Neurenberg: Zes miljoen Joden vermoord”, in: *De Waarheid*, 14 december 1945.

vehikel had gevonden in de socialistische zuil. Het zou kunnen zijn dat de linkse verzetskranten zich door hun hechtere banden sterker verbonden voelden met de Joodse oorlogsslachtoffers.¹³⁵

¹³⁵ Bossenbroek, *De meelstreep*, 297; Van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad*, 15.

Hoofdstuk 3. Berichtgeving over Joden in *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* in 1945

Dit onderzoek werd gemotiveerd door de vraag wat de ‘gewone’ Nederlandse burger in 1945 kon weten van het lot van de Joden tijdens de Holocaust. Dit hoofdstuk analyseer hoe *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* over de Joods-Nederlandse slachtoffers van de concentratiekampen schreven. De nadruk ligt op de wijze waarop de Joodse slachtoffers werden benoemd en de informatie die over hen in de artikelen werd gegeven. Ook dit hoofdstuk bestaat uit twee thema’s. De eerste paragraaf bevat een analyse op basis van alle 180 artikelen, waarbij wordt bekeken hoe vaak de Joden in de artikelen werden genoemd in relatie tot de concentratiekampen. Tevens wordt bekeken hoe over hen werd geschreven in relatie tot de sterftcijfers die in de maanden na de bevrijding bekend werden. Zo wordt bekeken hoe de Joden in 1945 in de context van het totale aantal concentratiekampslachtoffers werden geplaatst. De tweede paragraaf gaat over de aandacht die de kranten aan het slachtofferschap van de Joden besteedden. Daarbij wordt bekeken hoe de krantenartikelen onderscheid maakten tussen Joden en niet-Joden, wanneer Joden wel of niet specifiek werden benoemd, of de uniciteit van hun slachtofferschap werd erkend en hoe over Joden werd geschreven met betrekking tot de concentratiekampen.

3.1 Met naam en toenaam in de krant

Journalist en rabbijn Tamarah Benima concludeerde in 1985 dat de berichtgeving over het lot van de Joden in de niet-Joodse pers tijdens de oorlog beperkt was tot piepkleine berichtjes.¹³⁶ De berichtgeving in *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* na 5 mei 1945 lijkt echter een omslag aan te tonen. In de 60 artikelen van *Het Parool* werden Joden 139 keer met naam en toenaam benoemd. In *Trouw* betrof dit aantal 112. *De Waarheid* springt eruit met 172 specifieke meldingen van Joden. In de 180 artikelen gezamenlijk werden de Joden 423 keer met naam en toenaam genoemd in de context van de vervolgingen door de nazi’s.¹³⁷ Afgezet tegen benoemingen van andere slachtoffergroepen lijkt dit getal niet zo veelzeggend. De relevantie

¹³⁶ Tamarah Benima, “Knel tussen papierschaarste en polemiek: Joodse berichten in de niet-joodse pers”, in: *Le-ezrath Haram. Het eerste joodse blad in 1945*, ed. Tamarah Benima & F. J. Hoogewoud (Assen: Van Gorcum, 1985), 44.

¹³⁷ De aantallen zijn gebaseerd op hoe vaak het woord Jood, Joden, Joodsch of Joodsche in de kranten werd genoemd. Dit varieerde van bijvoorbeeld één, elf of zelfs 32 keer in een artikel. Hierbij moet de kanttekening worden geplaatst dat het werkelijke aantal benoemingen hoger ligt, omdat sommige artikelen meerdere keren zijn gepubliceerd in verschillende regionale edities of in alle drie de kranten. Deze dubbele publicaties zijn niet in de analyse meegenomen. Daarnaast waren sommige artikelen niet relevant genoeg om in de bronselectie te worden opgenomen. Een totaal overzicht van de gebruikte bronnen is te vinden op pagina 45.

ervan is echter dat het aantoont dat Joden wel degelijk met regelmaat werden benoemd, in tegenstelling tot wat er in de historiografie wordt geschreven.

Een belangrijke bron van informatie over het lot van de Nederlandse Joden na de bevrijding waren artikelen over slachtofferaantallen als gevolg van de oorlog en de concentratiekampen. Voorafgaand aan het onderzoek was de verwachting dat Joden hierin niet of slechts sporadisch zouden worden genoemd. Deze verwachting was gebaseerd op de historiografie, die de indruk wekte dat in de media zeer weinig over het lot van de Joden werd geschreven. Op basis van dit onderzoek lijkt de werkelijkheid genuanceerder te zijn. In 50 van de 180 artikelen werden specifieke slachtofferaantallen gepubliceerd. Het betreft artikelen die concrete aantallen slachtoffers van de Jodenvervolging of van specifieke landen noemen. Vage aanduidingen zoals duizenden of miljoenen zijn niet meegeteld. Van de veertien artikelen in *Het Parool* noemden er elf de Joden als specifieke groep slachtoffers. In *Trouw* werd in veertien van de vijftien artikelen over Joodse slachtoffers gesproken. Voor *De Waarheid* betreft het aantal artikelen zeventien van de eenentwintig.

Trouw nam het voortouw en schreef op 6 mei 1945 dat tijdens de bezetting 105.000 tot 115.000 Joden in het ‘Jodenkamp’ Westerbork gevangen hadden gezeten en naar het Oosten waren gedeporteerd.¹³⁸ Op 15 mei schreef *Trouw* dat in Mauthausen 240.000 mensen op gruwelijke wijze waren omgebracht, onder wie vele Nederlandse Joden.¹³⁹ Dit werd enkele dagen later ook door *De Waarheid* geschreven.¹⁴⁰ Op 16 mei publiceerde de krant dat de groep Joodse inwoners van Amsterdam vóór de oorlog 100.000 zielen telde, maar op dat moment nog slechts 10.000.¹⁴¹ Op 25 mei 1945 plaatste *Trouw* de eerste cijfers van de totale Jodenvervolging in een kort bericht op de tweede pagina: “Volgens een rapport van geallieerde zijde hebben de Nazi's minstens 4 à 5 miljoen Joden vermoord.” (sic)¹⁴² Aan het einde van mei 1945 zijn dus al ruwe schattingen van het aantal Joodse slachtoffers van het naziregime gepubliceerd.

De Waarheid en *Het Parool* lijken terughoudender te zijn met het benoemen van concrete cijfers, al schrijven zij in eerdere artikelen uitgebreid over grote aantallen Joodse slachtoffers in de concentratiekampen. Met betrekking tot algemene sterftcijfers publiceerde *Het Parool* op 12 mei 1945 twee artikelen, waarvan het eerste berichtte over een Russische radio-uitzending waarin de nazi's verantwoordelijk werden gesteld voor de moord op vier

¹³⁸ “Westerbork: Een bezoek aan het beruchte kamp”, in: *Trouw*, 6 mei 1945; “25.000 Joden over”, in: *Trouw*, 21 september 1945.

¹³⁹ “Concentratiekamp Mauthausen: Een kwart miljoen mensen vermoord”, in: *Trouw*, 15 mei 1945.

¹⁴⁰ “Een kwart miljoen mensen vermoord”, in: *De Waarheid*, 19 mei 1945.

¹⁴¹ “De Joodsche inwoners van Amsterdam”, in: *Trouw*, 16 mei 1945.

¹⁴² “Uit het buitenland”, in: *Trouw*, 25 mei 1945.

miljoen mensen in Auschwitz. In dit bericht werden geen Joden genoemd, maar in het tweede artikel schreef de krant dat er vóór de oorlog circa 80.000 Joden in Amsterdam woonden, terwijl dat er op dat moment ongeveer 10.000 waren. Dit aantal bestond volgens *Het Parool* voornamelijk uit Joden die met rust gelaten waren vanwege gemengde huwelijken en Joden die door onder te duiken de oorlog hadden overleefd.¹⁴³ Op 7 juni 1945 kwam *Het Parool* als eerste met een publicatie van concrete cijfers van Joods-Nederlandse slachtoffers. Van de 140.000 Joden zouden er op dat moment nog ongeveer 20.000 in leven zijn. De rest was in het Oosten omgekomen.¹⁴⁴ Dit was een behoorlijk goede schatting, want uit later onderzoek bleek dat 102.994 Joden de oorlog hadden overleefd.¹⁴⁵

De Waarheid was de eerste krant die schreef dat de slachtoffers van Auschwitz Joden waren. Op 17 mei 1945 publiceerde de krant een artikel waarin stond dat vier miljoen Joden waren omgekomen, maar waarin werd benadrukt dat dit in concentratiekamp Auschwitz was gebeurd.¹⁴⁶ Op 29 mei leek *De Waarheid* toch terughoudend te zijn met het benoemen van aantallen slachtoffers toen zij het volgende schreef: “Reeds nu laat zich aanzien, dat vooral de Joodse bevolking van Amsterdam de zwaarste verliezen geleden zal hebben. Er is geen cijfer van op te geven, zelfs niet van het aantal Joodse Nederlanders, dat werd weggesleept.”(sic)¹⁴⁷ Op 8 juni, één dag na *Het Parool*, schreef *De Waarheid* ook over het geschatte aantal Joodse slachtoffers.¹⁴⁸ Vanaf juni 1945 werd algemeen aangenomen dat ongeveer 95.000 Nederlandse Joden in Auschwitz waren omgebracht en werd ook steeds meer bekend over de omvang van dat wat nu de Holocaust wordt genoemd.¹⁴⁹ Op dat moment was er nog niets bekend over de 34.000 Joden die in kamp Sobibor waren omgebracht.¹⁵⁰

De kranten wekten in mei en juni 1945 de indruk dat de locatie van de moord op vier tot vijf miljoen Joden vooral Auschwitz was geweest.¹⁵¹ Dit getal werd door *De Waarheid* met betrekking tot de processen te Neurenberg nogmaals herhaald.¹⁵² Tegenwoordig is bekend dat

¹⁴³ “Martelkamp Dachau moest worden ‘ontruimd’ ...”, in: *Het Parool*, 12 mei 1945; “Joodse landgenoten in Amsterdam”, in: *Het Parool*, 12 mei 1945.

¹⁴⁴ “Theresienstadt: Nog 20.000 joden in leven”, in: *Het Parool*, 7 juni 1945.

¹⁴⁵ F. Chaya Brasz, “After the Second World war: From ‘Jewish church’ to cultural minority.” In: *The history of the Jews in the Netherlands*, ed. J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffer. Portland: The Litman library of Jewish civilization, 2002, 336; Happe, *Veel valse hoop*, 347.

¹⁴⁶ “Nazi-Gruwelen”, in: *De Waarheid*, 17 mei 1945.

¹⁴⁷ “Geen gegevens over de Joodse bevolking beschikbaar”, in: *De Waarheid*, 29 mei 1945.

¹⁴⁸ “Laatste nieuws”, in: *De Waarheid*, 8 juni 1945.

¹⁴⁹ “De Nazi's vermoordden minstens 95.100 Joden”, in: *De Waarheid*, 27 juni 1945; “Het lot der Nederlandsche Joden: 95.000 in de gaskamers omgekomen”, in: *Trouw*, 27 juni 1945; “Resultaat der Jodendeportatie!!”, in: *Trouw*, 28 juni 1945; “95.000 Nederlandsche Joden vermoord”, in: *Het Parool*, 27 juni 1945

¹⁵⁰ Happe, *Veel valse hoop*, 272; Romijn, “The War: 1940-1945.” 332.

¹⁵¹ Het zionistencongres te Londen deelde mede dat 3.5 miljoen van hen Poolse Joden waren; “3.5 miljoen Poolse Joden vermoord”, in: *Trouw*, 8 augustus 1945.

¹⁵² “Nazis doodden 60 miljoen mensen: Neurenberger aanklacht brengt ontstellende feiten aan het licht. Zwaar was het deel der Sowjet-Unie”, in: *De Waarheid*, 10 november 1945.

het aantal Joodse slachtoffers rond zes miljoen ligt, van wie ongeveer een miljoen zijn omgebracht in Auschwitz.¹⁵³ Het totale aantal slachtoffers van de concentratiekampen lag in de kranten dan ook ver af van de aantallen die heden ten dage worden genoemd. Op 23, 24 en 28 augustus 1945 schreven de drie kranten op basis van cijfers van door de Franse regering aangewezen onderzoekers dat in totaal 26 miljoen mensen waren omgekomen in de Duitse concentratiekampen. Daarnaast stelden zij dat de meeste van hen waren omgekomen in concentratiekamp Dachau.¹⁵⁴ Joden werden in deze artikelen niet genoemd, maar volgens het zionistische congres dat in augustus 1945 in Londen werd gehouden, waren de nazi's verantwoordelijk voor de moord op zes miljoen Joden.¹⁵⁵ Op basis van deze getallen zou geconcludeerd kunnen worden dat de Joden slechts een deel van de groep vervolgd waren en niet de voornaamste groep, zoals later zou blijken.¹⁵⁶ De details en de geschatte slachtofferaantallen van de Holocaust werden in de decennia na de oorlog langzaam maar zeker concreter. Toentertijd was het vanwege gebrek aan beschikbare data en onderzoekscapaciteit onmogelijk om accurate getallen te produceren. Dat vele Joden waren omgekomen, stond echter niet ter discussie.

3.2 Herdenking, getuigenissen en erkenning

De keuzes die de kranten maakten in het wel of niet benoemen van de Joodse slachtoffers, zijn tweeledig. In de meeste artikelen over slachtofferaantallen werden de Joden specifiek vermeld, maar in de artikelen over het totale aantal concentratiekampslachtoffers niet. In sommige artikelen over de concentratiekampen stonden de Joden centraal, terwijl zij in andere soms één enkele keer of zelfs niet werden genoemd. Er zijn geen concrete verklaringen voor het onderscheid dat de kranten maakten. Het kan te maken hebben met de houding van de Nederlandse overheid die de Joodse slachtoffers uit Nederland als 'Nederlands' wilde beschouwen en niet als Joodse Nederlanders.¹⁵⁷ De kranten leken deze gedachtegang soms ook te volgen, maar deden dat niet consequent. In het eerder genoemde artikel uit *Het Parool* waarin

¹⁵³ Richard Overy, *Blood and Ruins: The Great Imperial War* (London: Allen lane, 2021), 225.

¹⁵⁴ "Vermoord door Nazi-Beulen: 26 miljoen mensen", in *Het Parool*, 23 augustus 1945; "26 miljoen mensen vermoord", in: *De Waarheid*, 28 augustus 1945; "26.000.000 doden. Oogst der Duitse concentratiekampen", in *Trouw*, 24 augustus 1945;

¹⁵⁵ "Zes miljoen Joden vermoord", in: *Trouw*, 24 augustus 1945.

¹⁵⁶ Dat de massamoord op de Joden vooral in Auschwitz had plaatsgevonden wringt ook met de eigen berichtgeving van de kranten. Neem bijvoorbeeld het eerder genoemde bericht uit *De Waarheid* over de vele Joods-Nederlandse slachtoffers van Mauthausen. Daarnaast schrijven zowel *Het Parool* als *Trouw* op 9 mei over de toespraak van de commandant van de Princes Irene Brigade, A. C. de Ruyter van Steveninck, te Den Haag, waarin hij vertelde dat van de 23.000 Nederlandsche joden, er nog slechts 150 in leven waren; "De „Brigade Irene" is er! Onbeschrijflijk enthousiasme in de Residentie", in: *Trouw*, 9 mei 1945; "Officeele woorden en toasten in 't Haagsche Raadhuis", in: *Het Parool*, 9 mei 1945.

¹⁵⁷ Brasz, "After the Second World war: From 'Jewish church' to cultural minority." '338; Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 501; Bossenbroek, *De meelstreep*, 79; Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 155.

werd gemeld dat nog altijd duizenden Nederlanders in Dachau vastzaten, werd bijvoorbeeld geen onderscheid gemaakt, terwijl de krant dat in veel andere artikelen wel deed.¹⁵⁸

Er waren ook artikelen waarin Joden niet specifiek genoemd werden, terwijl dat wel op zijn plaats zou zijn geweest. In verschillende artikelen over slachtofferherdenkingen lijken de Joden geen aandacht te krijgen. Pas in de jaren 60 begonnen de Joodse oorlogsslachtoffers bij herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog meer aandacht te krijgen. In 1945 was daar nog geen spraken van.¹⁵⁹ *Trouw* schreef bijvoorbeeld een artikel over een tijdelijk gedenkteken voor concentratiekampslachtoffers in de Jordaan in Amsterdam en een artikel over een erelijst voor gevallen, waarin Joden niet specifiek werden genoemd.¹⁶⁰ Op 29 augustus 1945 schreef *Het Parool* over een herdenkingsweek van *De Stichting 1940-45* voor slachtoffers van de concentratiekampen, die de Koninginneweek werd genoemd. De stichting leek niet stil te staan bij de Joodse slachtoffers.¹⁶¹ Een ander voorbeeld zijn de berichten van *Het Parool* en *De Waarheid* op 28 juni 1945 over de toespraak van koningin Wilhelmina en minister-president Schermerhorn over de toekomst van Nederland en de plannen van de nieuwe regering. Daarin spraken zij ook over degenen die waren omgekomen tijdens de oorlog, zowel in het leger, in het verzet als in de concentratiekampen. De koningin en de premier lieten de Joodse slachtoffers echter onbenoemd.¹⁶² De reden hiervoor is waarschijnlijk het voornemen van de regering om de Joden geen speciale behandeling te geven.¹⁶³ De keuze is niettemin opvallend, omdat *De Waarheid* de dag ervoor, op 27 juni 1945, in een kort bericht het volgende schreef: “Bijna met zekerheid kan worden aangenomen, dat de Duitsers minstens 95.010 Nederlandse joden hebben vermoord.”(sic)¹⁶⁴

Een verklaring voor het enkel terloops noemen van Joden in verband met de concentratiekampen zou te maken kunnen hebben met de bronnen van de kranten. Er werden bijvoorbeeld meerdere niet-Joodse overlevenden van de concentratiekampen geïnterviewd. Zo schreef *De Waarheid* een artikel van ongeveer duizend woorden over het verblijf van ex-politiek gevangene Leen Seegers in Buchenwald. Seegers noemde zijn Joodse medegevangenen

¹⁵⁸ “Dachau: een voorbeeld en een waarschuwing”, in: *Het Parool*, 24 mei 1945.

¹⁵⁹ Brasz, “After the Second World war: From ‘Jewish church’ to cultural minority.” 385.

¹⁶⁰ “Een gedenkteken in de Jordaan”, in: *Trouw*, 2 juli 1945. “Een erelijst voor hen, die hun leven lieten”, in: *Trouw*, 31 mei 1945.

¹⁶¹ “Stichting 1940-45: Koninginneweek Herdenkingsweek Geeft aan wie zichzelf gaven!”, in: *Het Parool*, 29 augustus 1945.

¹⁶² Happe, *Veel valse hoop*, 217; “H.M. De Koningin leidt het Kabinet in Rede van den Minister-President”, in: *Het Parool*, 28 juni 1945; “Koningin en Minister-President tot het Nederlandse volk: „De toekomst eist een democratisch beleid”, in: *De Waarheid*, 28 juni 1945.

¹⁶³ Bossenbroek, *De meelstreep*, 79; Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 155.

¹⁶⁴ “De Nazi's vermoordden minstens 95.100 Joden”, in: *De Waarheid*, 27 juni 1945. Opvallend detail is dat de titel spreekt over 95.100 Joden en in het artikel 95.010 Joden worden genoemd. De reden is onduidelijk.

eenmaal, toen hij vertelde dat de Joden tijdens een opstand weigerden op appèl te komen.¹⁶⁵ In een vergelijkbaar artikel sprak *Trouw* met predikant ds. Bouman, die in Amersfoort gevangen had gezeten. Over de Joden zei Bouman enkel dat zij zware kruiwagens met modder moesten verplaatsen en dat als er een omviel, ze werden mishandeld. Zo werden bijvoorbeeld de armen van een Joodse gevangene stukgeslagen.¹⁶⁶ In een uitgebreid interview van *De Waarheid* vertelde een niet-Joodse overlevende van Bergen-Belsen over haar moeizame terugkeer naar Nederland en het gebrekkige handelen van de Nederlandse overheid. Ze vertelde ook dat de Joden van de andere gevangenen werden gescheiden, omdat zij pas als laatste naar huis mochten keren.¹⁶⁷ Niet-Joodse gevangenen keerden eerder terug uit de kampen, waardoor zij eerder hun verhaal konden doen, waarin hun Joodse medegevangenen een relatief kleine rol speelden.

Zeer korte of terloopse verwijzingen zijn ook te vinden in artikelen waarin de redacties terugblikten op de oorlogsjaren. Het herdenkingsnummer van *Het Parool* van 10 mei 1945 bevatte geen verwijzing naar de Joodse oorlogsslachtoffers, behalve een korte benoeming in de toespraak van commandant De Ruyter van Steveninck.¹⁶⁸ *Trouw* schonk in haar bevrijdingsnummer van 5 mei 1945 meer aandacht aan de Joden en schreef het volgende: “Rouw is er bij ons ook om onze Joodsche landgenooten, die met satanisch raffinement werden geplunderd en uitgemoord, waarbij zelfs de kinderen niet gespaard bleven. Wij zullen den gruwel van deze twintigste-eeuwsche pogrom nooit kunnen vergeten.”(sic)¹⁶⁹ *De Waarheid* publiceerde op 7 mei 1945 twee artikelen over de bevrijding. In het eerste artikel, dat circa 700 woorden telde, werd geschreven dat het fascisme was verslagen en dat de Duitse overheersing veel leed had gebracht, zoals de beestachtige, wrede wegvoering en uitroeiing van de Joden.¹⁷⁰ Meer woorden werden niet aan de Jodenvervolgning besteed. Het tweede artikel was getiteld *Onze vrijheid koste levens*, maar daarin werd enkel aandacht besteed aan de concentratiekampsslachtoffers uit de gelederen van de illegaliteit.¹⁷¹ Aan het einde van 1945 was de aandacht voor Joden in terugblikkende artikelen wisselend. Op 31 december noemde *Het Parool* in de nabeschouwing van het jaar Joden enkel in de context van hun streven naar het stichten van hun eigen staat in Palestina.¹⁷² Daarentegen schreef *De Waarheid* op dezelfde datum dat 12.000 Joden per dag in de gaskamers van Auschwitz waren vermoord en dat er na

¹⁶⁵ “Leen Seegers vertelt: Wij vochten voor ons leven”, in: *De Waarheid*, 22 mei 1945.

¹⁶⁶ “Waar het om ging”, in: *Trouw*, 12 juli 1945.

¹⁶⁷ “Het welkom”, in: *De Waarheid*, 4 juni 1945.

¹⁶⁸ “Officeele woorden en toasten in ‘t Haagsche Raadhuis”, in: *Het Parool*, 9 mei 1945.

¹⁶⁹ “Herdenking”, in: *Trouw*, 5 mei 1945.

¹⁷⁰ “Het eerste woord in Vrijheid: Het fascisme is verslagen”, in: *De Waarheid*, 7 mei 1945.

¹⁷¹ “Onze Vrijheid kostte levens!”, in: *De Waarheid*, 7 mei 1945.

¹⁷² “De balans van het wereldgebeuren: 31 december 1945”, in: *Het Parool*, 31 december 1945.

de bevrijding niet alleen vreugde was, omdat onder anderen 120.000 Nederlandse Joden waren weggevoerd.¹⁷³

Uit het bronmateriaal blijkt dus dat de Joden soms geen specifieke aandacht kregen of dat ze wel werden genoemd, maar niet centraal stonden in de artikelen. De meeste artikelen die voor de beschrijvingen van de kampen in hoofdstuk 2 zijn gebruikt, bevatten echter regelmatig verwijzingen naar Joodse slachtoffers. Er waren ook publicaties die zich volledig richtten op de Joden en waaruit de uniciteit van hun slachtofferschap bleek. Voorbeelden hiervan zijn de eerdergenoemde artikelen die de Joodse slachtofferaantallen specifiek benoemden. Nog concreter zijn de getuigenissen van kampoverlevenden zoals dr. A. Wittenburg, die aan persbureau Anep-Aneta vertelde waar de Joden na hun deportatie terecht kwamen, in welke omstandigheden zij in kampen als Auschwitz verbleven en hoe zij structureel werden omgebracht door de nazi's.¹⁷⁴ De meest sprekende artikelen zijn echter die met Joodse ooggetuigenverslagen, zoals de eerder besproken getuigenis van de Joods-Poolse arts Ada Bimko. Tijdens het proces tegen kampcommandant Josef Kramer vertelde zij uitgebreid hoe de Joodse gevangenen van Auschwitz, onder wie haar ouders, broer en zesjarige zoon, in de gaskamers of door ander geweld waren omgebracht. In deze artikelen staan ook enkele andere getuigenissen, zoals die van Auschwitz-overlevende Zofia Litwinska, die vertelde hoe een vrouwelijke kampbewaker een zeventienjarig Joods meisje dood sloeg.¹⁷⁵

Publicaties over spraakmakende zaken zoals het proces van Neurenberg zorgden ook voor enige aandacht voor het Joodse slachtofferschap, al moet hierbij de kanttekening worden geplaatst dat de internationale aandacht voor het Joodse slachtofferschap pas begon met het proces tegen Adolf Eichmann in 1962.¹⁷⁶ Het proces van Neurenberg omvatte veel verschillende zaken en de artikelen reflecteerden dat. De Joden werden af en toe genoemd, maar stonden in de verslaglegging van *Het Parool* en *Trouw* niet centraal. Zo schreven *Het Parool* en *De Waarheid* in november 1945 slechts dat de Amerikaanse aanklager Robert H. Jackson had verklaard geen bewijs van verzet tegen de Jodenvervolging door de aangeklaagden te hebben gevonden.¹⁷⁷ In een vervolgartikel van 26 november 1945 werden Joden zelfs helemaal

¹⁷³ “In de vlaggende steden vol jubelende mensen”, in: *De Waarheid*, 31 december 1945. “Kroniek van het jaar der bevrijding”, in: *Waarheid*, 31 december 1945.

¹⁷⁴ “Het Binnenlandsch gebeuren: De Nederlandse Joden”, in: *Trouw*, 18 juni 1945; “In de gaskamers van Auswitz kwamen miljoenen joden om het leven”, in: *Het Parool*, 11 juni 1945; “Uit de hel van Auswitz: Ned. arts uit het concentratiekamp teruggekeerd”, in: *De Waarheid*, 11 juni 1945.

¹⁷⁵ “Gaskamer-Gruwelen te Auschwitz”, in: *Trouw*, 22 september; “Slachtoffers van Auschwitz en Belsen klagen Kramer C.S. aan”, in: *Het Parool*, 28 september 1945.

¹⁷⁶ Brasz, “After the Second World war: From ‘Jewish church’ to cultural minority.” 385.

¹⁷⁷ “Aanklacht en verantwoording: De eerste drie dagen van het proces”, in: *Het Parool*, 23 november 1945; “Het proces te Neurenberg: Merkwaardige toestanden in de rechtszaal”, in: *De Waarheid*, 22 november 1945.

niet genoemd. De aandacht ging vooral uit naar de beklagden.¹⁷⁸ *De Waarheid* zette het slachtofferschap van de Joden echter in de schijnwerpers met een uitgebreid verslag van de besprekingen van de Jodenvervolging in het proces te Neurenberg op 15 december 1945. Er werd geschreven over de doelen van de nazi's met betrekking tot het uitroeien van de Joden, over deportatiecijfers en over methoden om grote aantallen Joden om te brengen. Tevens werden verschillende casussen besproken, zoals het bombardement op Theresienstadt vlak voor haar bevrijding, waar volgens *Trouw* op dat moment nog 60.000 Joden verbleven.¹⁷⁹ Ook over de massamoord in de Baltische staten door middel van mobiele gaskamers en over de gaskamers van Auschwitz en Treblinka werd geschreven. Het totale aantal vermoorde Joden werd op basis van een rapport van Adolf Eichmann geschat op vier miljoen in de concentratiekampen en twee miljoen door middel van directe executie.¹⁸⁰ Een zeer goede schatting voor 1945.

Ook over de repatriëring werd in de historiografie geschreven dat er voor Joden geen aandacht was. Veel van de artikelen over de repatriëring hadden een kritische toon ten aanzien van de wijze waarop de Nederlandse overheid de repatriëring aanpakte. Gevangenen van de concentratiekampen, maar ook tewerkgestelden en andere ontheemden, werden niet snel genoeg van adequate hulp voorzien en terug naar Nederland gehaald.¹⁸¹ Volgens de kranten was dat onacceptabel, omdat deze mensen verzorging, voedsel en vervoer nodig hadden en ongekend leed hadden ervaren.¹⁸² Zo zaten er op 24 mei 1945 nog 500 Nederlanders in Dachau, terwijl het kamp op 30 april was bevrijd.¹⁸³

In artikelen over de repatriëring werd echter wel over Joden geschreven. Op 11 mei 1945 schreef *Het Parool* bijvoorbeeld dat een afwikkelingsbureau ter hulpverlening voor repatriërende Joden was opgezet.¹⁸⁴ In juni 1945 stroomden de eerste berichten binnen van terugkerende Nederlanders uit concentratiekampen. *Het Parool* berichtte over transporten uit Theresienstadt met 1000 Nederlanders en 5000 Duitse Joden.¹⁸⁵ *Trouw* schreef dat in het zuiden van het land 800 Nederlanders, van wie enkele honderden Joods waren, waren aangekomen die via Odessa en Marseille waren gerepatriëerd.¹⁸⁶ *De Waarheid* besteedde veel aandacht aan het

¹⁷⁸ "Geen berouw in Neurenberg: Het Incident van Venlo en de aanval op Nederland", in: *Het Parool*, 26 november 1945.

¹⁷⁹ "Concentratiekamp Theresienstadt", in: *De Waarheid*, 15 mei 1945.

"Herren-volk moordenaarsvolk", in: *Trouw*, 11 mei 1945; "Nieuws in 't kort", in: *Trouw*, 11 mei 1945.

¹⁸⁰ "Het proces te Neurenberg: Zes miljoen Joden vermoord", in: *De Waarheid*, 15 december 1945; "Nieuws in 't kort", in: *Trouw*, 11 mei 1945.

¹⁸¹ Brasz, "After the Second World war: From 'Jewish church' to cultural minority." 340-341.

¹⁸² "Het centraal bureau voor de verzorging der oorlogsslachtoffers (C. B. V. O.)", in: *Trouw*, 21 juli 1945.

"Onze mensen in Duitsland: Honderdduizenden nog niet terug", in: *Het Parool*, 30 mei 1945 "Schandaal om Dachau: Treurige tekortkoming tegenover onze helden", in: *De Waarheid*, 24 mei 1945. "Teruggekeerde gevangenen", in: *Trouw*, 24 mei 1945

¹⁸³ "Schandaal om Dachau: Treurige tekortkoming tegenover onze helden", in: *De Waarheid*, 24 mei 1945

¹⁸⁴ "Allerlei van overal", in: *Het Parool*, 11 mei 1945.

¹⁸⁵ "Terug in het vaderland: Amsterdam ontvangt repatriërenden", in: *Het Parool*, 9 juni 1945.

¹⁸⁶ "Snellere terugkeer van gerepatriëerden: 800.000 Nederlanders slapen niet in eigen bed", in: *Trouw*, 31 mei 1945.

feit dat politieke gevangenen, tewerkgestelden en Joden niet van andere repatrianten werden gescheiden, omdat deze volgens de krant voorrang hadden moeten krijgen.¹⁸⁷ De drie kranten verwezen ook naar de persconferentie van kolonel Os van Delden, waarin hij vertelde dat van de 370.000 arbeiders, de 120.000 Joden en de 20.000 politieke gevangenen er 265.000 waren teruggekeerd.¹⁸⁸ Op 7 en 10 augustus 1945 schreef *De Waarheid* dat de meeste Nederlandse Joden nog niet waren teruggekeerd of gevonden. De repatriëringsdienst vermoedde dat minstens 80.000 van hen waren omgekomen en de krant benadrukte dat het aantal Joodse slachtoffers buitengewoon hoog was.¹⁸⁹ *Het Parool* schreef op 21 augustus 1945 dat het zelfs om 90.000 tot 96.000 Joodse slachtoffers ging. Dit betekende dat driekwart van de Nederlandse Joden was vermoord.¹⁹⁰

Een kwestie die ook veel aandacht kreeg, was de repatriëring van de Duitse Joden. Het was onduidelijk waar deze groep naartoe moest en wie de verantwoordelijkheid voor hen droeg.¹⁹¹ In *Het Parool* werd afgevraagd of de Duitse Joden nog wel als Duits beschouwd konden worden. Zij waren immers gevlucht om aan het Duitse regime te ontkomen. Volgens de krant hadden alle Joden recht op hulp, ook al waren zij ooit Duitsers.¹⁹² *De Waarheid* besteedde de meeste aandacht aan de Joods-Duitse kwestie. Zij schreef dat de wet die Duitse Joden en politieke emigranten stateloos had verklaard, in juni 1945 was opgeheven.¹⁹³ Dit had tot gevolg dat deze groep weer Duits werd en daardoor als burgers van een vijandige staat werd beschouwd.¹⁹⁴ Dat leidde ertoe dat Duitse Joden en politieke emigranten op sommige plekken samen met nazi's en SS'ers werden geïnterneerd.¹⁹⁵ Tevens schreef *De Waarheid* over uit concentratiekampen terugkerende Duitse Joden die vóór hun deportatie in Nederland verbleven. Bij terugkeer aan de grens werden zij tegengehouden en geïnterneerd, soms zelfs samen met krijgsgevangenen SS'ers.¹⁹⁶ *De Waarheid* riep op om een uitzondering te maken voor Duitse Joden en politieke vluchtelingen en om de blinde haat voor alles wat Duits was, te laten varen.¹⁹⁷

In dit hoofdstuk is getracht om een beeld te schetsen van de wijze waarop *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* in de periode van 5 mei tot 31 december 1945 schreven over de Joodse

¹⁸⁷ "200.000 Nederlanders zwerven door Duitsland", in: *De Waarheid*, 13 juni 1945.

¹⁸⁸ "De repatriëring van Nederlanders", in: *Trouw*, 3 juli 1945; "Helpt der Nederlanders gerepatriëerd", in: *Het Parool*, 2 juli 1945; "Repatriëring van Nederlanders", in: *De Waarheid*, 29 juni 1945.

¹⁸⁹ "Moeilijkheden van de Repatriëringsdienst", in: *De Waarheid*, 7 augustus 1945; "Tachtig duizend Nederlandse Joden vermoord: Repatriëring loopt ten einde", in: *De Waarheid*, 10 augustus 1945.

¹⁹⁰ "Honderduizend Joden uit Nederland weggevoerd", in: *Het Parool*, 21 augustus 1945.

¹⁹¹ Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 513; Happe, *Veel valse hoop*, 323.

¹⁹² "De positie van Duitse joden", in: *Het Parool*, 2 juni 1945.

¹⁹³ "Statenlozen op één lijn met Nazi's: Een ministeriële beschikking die ondeugdelijk is", in: *De Waarheid*, 23 juni 1945.

¹⁹⁴ Brasz, "After the Second World war: From 'Jewish church' to cultural minority." 338.

¹⁹⁵ "Statenlozen op één lijn met Nazi's: Een ministeriële beschikking die ondeugdelijk is", in: *De Waarheid*, 23 juni 1945.

¹⁹⁶ "Beschamend!", in: *Trouw*, 25 juli 1945; "Van het ene kamp naar het andere: De tragedie der Duitse Joden nog niet ten einde", in: *De Waarheid*, 3 juli 1945.

¹⁹⁷ "Van het ene kamp naar het andere: De tragedie der Duitse Joden nog niet ten einde", in: *De Waarheid*, 3 juli 1945.

slachtoffers van de concentratiekampen. De analyse van het primaire bronmateriaal heeft aangetoond dat de aandacht voor het Joodse slachtofferschap na de bevrijding niet beperkt bleef tot piepkleine berichtjes. In contrast tot de claim in de historiografie dat het woord ‘Jood’ in de Nederlandse kranten amper voorkwam, werden in 180 geanalyseerde artikelen Joden 423 keer met naam en toenaam genoemd. Daarnaast werden in 42 artikelen over slachtofferaantallen, Joodse slachtoffers specifiek genoemd. Hoewel de exacte cijfers met betrekking tot het totale aantal concentratiekampslachtoffers niet accuraat waren, waren vanaf juni 1945 al relatief goede schattingen van het aantal Joods-Nederlandse slachtoffers in de kranten te lezen.¹⁹⁸

Toch schreven de kranten niet op een eenduidige wijze over de Joodse slachtoffers. Sommige artikelen, zoals die over slachtofferaantallen, over verslagen van Joodse ooggetuigen en over de processen tegen voormalige nazi- en SS-leiders, stelden het Joodse slachtofferschap centraal en toonden daarmee ook de uniciteit van de Jodenvervolging aan. Daarentegen werd in veel artikelen met ooggetuigenverslagen van niet-Joden slechts een enkele keer naar de Joodse slachtoffers verwezen, zelfs als die artikelen verder zeer gedetailleerde beschrijvingen van de concentratiekampen bevatten. Tevens werden Joden niet altijd genoemd wanneer een vermelding wel op zijn plaats zou zijn, zoals in artikelen over herdenkingen en het plaatsen van monumenten en in toespraken van de toenmalige koningin en minister-president.

Het beeld van de Joodse Holocaustslachtoffers dat in de kranten ontstond, is dat de Joden zwaar geleden hebben en dat velen van hen zijn omgekomen door directe moord of in de concentratiekampen, maar dat zij slechts een klein deel vormden van het totale aantal slachtoffers. In 1945 heerste het beeld dat in de concentratiekampen 26 miljoen slachtoffers waren gevallen en dat “slechts” vier tot zes miljoen van hen Joods waren. Dit beeld klopte niet, maar het leidde in 1945 mede tot het bagatelliseren van het Joodse slachtofferschap. De Joden werden bovendien door de overheid, maar ook door instituties als kranten, vaak als Nederlanders beschouwd en niet als Joden. Dat was goed bedoeld, maar had tot gevolg dat het unieke Joodse slachtofferschap niet werd erkend.¹⁹⁹ Er kan echter wel met zekerheid worden gezegd dat in de maanden na de bevrijding informatie over het lot van de Joden en details van de concentratiekampen alomtegenwoordig waren.

¹⁹⁸ Van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad*, 277.

¹⁹⁹ Boon & Lettinck, *Joods Utrecht*, 501; Brasz, “After the Second World war: From ‘Jewish church’ to cultural minority.” 336; Happe, *Veel valse hoop*, 358.

Conclusie

De Nederlandse Joden hebben na de bevrijding niet de steun en erkenning gekregen die zij nodig hadden om goed van het trauma van de Holocaust te herstellen. Het Nederlandse volk en de overheid hebben de Joodse gemeenschap in de steek gelaten. Dit was één van de voornaamste punten van historica Michal Citroen in *U wordt door niemand verwacht*. Aan de hand van persoonlijke verhalen illustreerde zij de kille en moeizame terugkeer van Joodse oorlogsslachtoffers in Nederland. Verhalen zoals die van Coen Rood roepen de vraag op hoe de ‘gewone’ Nederlanders destijds precies waren geïnformeerd over de Jodenvervolging. Dit leidde tot de onderzoeksvraag: ‘Hoe werden Nederlanders tussen 5 mei en 31 december 1945 door *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* geïnformeerd over het lot van de Nederlandse Joden in de concentratiekampen tijdens de Tweede Wereldoorlog?’ Deze vraag beoogde te achterhalen wat ‘gewone’ Nederlanders konden weten over het lot van de Nederlandse Joden in de periode na de bevrijding en te controleren of de berichtgeving over Joden, zoals deze is gepresenteerd in de historiografie, inderdaad beperkt was.

De beperkte berichtgeving had volgens de historiografie grotendeels te maken met de context waarin de kranten zich bevonden. In hoofdstuk 1 is ingegaan op de politieke-economische- en sociale context van Nederland tussen 5 mei en 31 december 1945. Vanuit politiek perspectief was het een rumoerige tijd, waarin falende pogingen tot politieke vernieuwingen gepaard gingen met het herstel van de vooroorlogse verhoudingen. Er moesten 1,8 miljoen Nederlanders worden gerepatriëerd, van wie slechts 5500 Joods waren. Daarnaast was het herkrijgen van de controle over Nederlands-Indië een groot agendapunt van de overheid. Economisch gezien stond Nederland stil, ook al bevond de industrie zich in relatief goede staat. Het economische herstel duurde echter lang, waardoor de naoorlogse periode werd gekenmerkt door somberheid en soberheid. Het sociale klimaat werd sterk door politieke- en economische factoren beïnvloed. Er heerste een sterke behoefte om terug te keren naar de verzuilde vooroorlogse verhoudingen. Tevens waren antisemitische sentimenten tijdens de bezetting toegenomen. De Joden werden na de bevrijding als ondankbaar beschouwd en hadden blij moeten zijn met de hulp die ze hadden gekregen. De oorlog was voor iedereen een zware tijd geweest, zo luidde het. Doordat de politieke en economische ontwikkelingen van 1945 en het collectieve leed boven het individuele leed van de Joden werden verheven, zou bij zowel de Nederlandse overheid, de niet-Joodse Nederlanders als de media weinig tot geen aandacht of steun zijn geweest voor de Joodse oorlogsslachtoffers.

In hoofdstuk 2 stond de analyse van het discours met betrekking tot de concentratiekampen in 180 krantenartikelen van *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* centraal. De vraag was hoe de kranten tussen 5 mei en 31 december 1945 over de concentratiekampen schreven. De analyse van het discours toont aan dat de kranten de onbevattelijkheid en hun ontzetting uitte door met versterkende adjectieven en gruwelijke details de concentratiekampen en de daders te beschrijven. Het resultaat is in overeenstemming met de historiografie, in de zin dat in het discours van de kranten de nadruk lag op de gruwelijkheden en misdaden die in de kampen hebben plaatsgevonden en minder op het leed van de slachtoffers. De kranten gebruikten veel versterkende adjectieven in hun titels, maar ook in de inhoud, waarmee zij duidelijk probeerde te maken dat de concentratiekampen helse oorden waren met beestachtige bewakers en waar mensen in de meest verschrikkelijke, haast onbeschrijfelijke omstandigheden gevangen hadden gezeten. Dit versterkende taalgebruik werd ondersteund door gedetailleerde beschrijvingen van de transporten, leefomstandigheden, dwangarbeid, straffen, experimenten, selecties en massamoord, met name door middel van gaskamers.

Het is van belang voorop te stellen dat veel van de beschrijvingen gebaseerd waren op ooggetuigenverslagen en dat deze ook met de hedendaagse kennis als zeer accuraat kunnen worden beschouwd. Het waren vaak slechts details, zoals de capaciteit van de gaskamers of de transporten, waarover de krantenartikelen incorrect waren. De analyse toont tevens aan dat het tussen mei en december 1945 voor de Nederlandse krantenlezers niet moeilijk was om te vernemen wat de slachtoffers van de concentratiekampen hadden doorgemaakt. Op basis van deze analyse is de stelling van Van der Heijden, dat de krantenartikelen in de zomer van 1945 weinig details bevatten, niet juist. In de zomer van 1945 is een aantal zeer gedetailleerde artikelen over de concentratiekampen gepubliceerd en niet enkel in *De Waarheid*.

Hoofdstuk 3 betrof een analyse van het discours van de kranten met betrekking tot de Joodse concentratiekampslachtoffers. Hierin is bekeken hoe vaak de Joden met naam en toenaam werden genoemd, hoe over hen werd geschreven in relatie tot de slachtofferaantallen en op welke wijze het Joodse slachtofferschap in de artikelen werd beschreven. In het totale aantal artikelen werden Joden 423 keer met naam en toenaam benoemd in relatie tot de oorlog, de vervolgingen en de concentratiekampen. Daarnaast werden in 42 van de 50 artikelen die slachtofferaantallen aanhaalden, de Joodse slachtoffers specifiek genoemd. Vanaf juni 1945 waren al goede schattingen van het aantal Joods-Nederlandse slachtoffers bekend. Het beeld heerste echter dat het totale aantal slachtoffers van de concentratiekampen 26 miljoen betrof, van wie vier tot zes miljoen Joods waren en in Auschwitz vermoord waren. Dit was niet correct,

maar droeg wel bij aan het idee dat de Joden slechts een relatief klein deel van het totale aantal slachtoffers uitmaakten.

De wijze waarop de kranten over het slachtofferschap van de Joden schreven, was tweeledig. Enerzijds waren er artikelen die de kampen beschreven, maar die slechts terloops de Joodse slachtoffers benoemden. In sommige artikelen werden de Joden helemaal niet genoemd. De voornaamste reden hiervoor lijkt te zijn dat de Joods-Nederlandse slachtoffers goedbedoeld als ‘gewone’ Nederlanders werden beschouwd. Anderzijds waren er wel degelijk artikelen waarin de Joden specifiek werden benoemd en waarin hun slachtofferschap centraal stond. Zowel in de artikelen over de slachtofferaantallen als in de artikelen over de gruwelijkheden van de concentratiekampen werd regelmatig naar de Joden verwezen en werd benoemd dat de Joden structureel werden vervolgd, mishandeld en vermoord.

Het historiografische antwoord op de onderzoeksvraag is dat tijdens de oorlog de berichtgeving over het lot van de Joden in de concentratiekampen zeer beperkt was en dit verklaarde zij met factoren als ongeloof, onbegrip, desinteresse, antisemitisme en bureaucratisch formalisme. Citroen, De Haan, Bossenbroek, Van der Heijden en Van Liempt schreven allen dat in de vroege berichtgeving over de concentratiekampen vrijwel geen aandacht was voor Joden. Citroen oordeelde dat buiten de bevestiging van persbureau Anep-Aneta dat de meeste Nederlandse Joden waren vermoord, de berichtgeving over de Joden na de bevrijding minimaal was. Bossenbroek stelde dat in de meeste artikelen het woord ‘Jood’ niet voorkwam, maar dat Joden werden aangeduid als concentratiekampgevangenen of slachtoffers. Nergens bleek dat de Joden de voornaamste slachtoffers waren. Van der Heijden stelde dat pas in de zomer van 1945 de omvang van de concentratiekampen bekend werd, maar dat de berichtgeving voorzichtig was en weinig details bevatte. *De Waarheid* vormde met een reeks artikelen over Auschwitz en Bergen-Belsen een uitzondering, maar ook in die artikelen zou het woord ‘Jood’ niet zijn voorgekomen. Ook in artikelen over het proces te Neurenberg was de aandacht voor de Joden gering. Van Liempt gaf als voorbeeld de berichtgeving over het rapport van de Sovjet-Unie over Auschwitz, waarin verschillende nationaliteiten werden genoemd, maar onbenoemd bleef dat de slachtoffers voornamelijk Joods waren. De Haan stelde dat berichten over concentratiekampen meestal de nadruk legden op de schuld van de Duitsers en de omvang van het leed dat zij hadden aangericht. In de slachtofferaantallen waren Joden en niet-Joden regelmatig niet van elkaar te onderscheiden, al werd half juli 1945 wel door Anep-Aneta gepubliceerd dat de meeste Nederlandse Joden waren omgekomen.

De onderzoeksvraag kan worden beantwoord met de conclusie dat de kranten *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* tussen 5 mei en 31 december 1945 veel en gedetailleerd over

de concentratiekampen hebben geschreven en dat in hun discours de verschrikkingen en gruwelijkheden van de concentratiekampen het meest werden benadrukt. Voor de lezers van deze drie kranten is ondanks de gekleurde invalshoek een behoorlijk waarheidsgetrouw beeld geschetst van de omstandigheden en de wreedheden van het naziregime in de concentratiekampen. De Joodse slachtoffers kregen niet in alle artikelen de aandacht en erkenning die ze verdienden, onder andere vanwege het gebrek aan goede informatie of omdat ze gelijkgesteld werden aan de andere Nederlandse slachtoffers. In dit opzicht komt de analyse van het bronmateriaal overeen met de historiografie. Waar de conclusie van de historiografie afwijkt, is dat de Joodse slachtoffers in het bronmateriaal veel vaker werden besproken dan in de literatuur is aangegeven. In plaats van dat het woord 'Jood' in de kranten vrijwel niet voorkwam, werden de Joden 423 keer specifiek benoemd. De lezers van *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* konden al vanaf juni 1945 weten hoeveel Joden waren omgekomen, waar dat was gebeurd en op welke wijze. Het beeld dat in de kranten naar voren kwam, was dat de Joden een groep vormden die ernstig had geleden onder de nazi's en die structureel was vervolgd en uitgemoord, al leken de Joden in 1945 slechts een klein deel van het totale aantal concentratiekampslachtoffers uit te maken. Hierdoor kreeg hun leed niet de erkenning die het verdiende.

Met de conclusie van dit onderzoek wordt niet beargumenteerd dat de historiografie er compleet naast zit. Er was regelmatig geen aandacht voor de Joden, terwijl dat op sommige momenten wel gepast zou zijn geweest. Daarnaast blijkt op basis van de destijds bekende cijfers niet direct dat de Joden de voornaamste slachtoffers van de nazi's waren. De conclusie van dit onderzoek heeft tot doel de historiografie met betrekking tot de krantenartikelen over de Joden en de concentratiekampen te nuanceren. De analyse van de krantenartikelen toont aan dat de berichtgeving over de Joden niet zo minimaal was als Citroen doet voorkomen. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat Citroens aanduiding 'minimaal' enigszins subjectief is, omdat er geen concrete getallen aan verbonden zijn. In contrast tot het totale aantal artikelen dat tussen 5 mei en 31 december 1945 is gepubliceerd, kan de berichtgeving over Joden nog steeds als beperkt worden beschouwd. De weerlegging of bevestiging van de stelling van Bossenbroek vereist meer onderzoek, omdat hij zich ook op andere kranten dan *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid* baseert. Voor deze kranten geldt echter dat Joden vaker wel dan niet in relatie met de concentratiekampen werden genoemd, al was het soms slechts terloops. Hiermee wordt tevens het argument van Van der Heijden weerlegd dat het woord 'Jood' in de artikelen van *De Waarheid* niet voorkwam. Joden werden al halverwege mei 1945 in alle drie de kranten specifiek aangeduid of als slachtoffers van het naziregime herinnerd. Het voorbeeld dat door

Van Liempt werd aangehaald, is correct, maar dit betreft slechts een enkel voorbeeld van berichtgeving net na de bevrijding en is daardoor niet representatief. De Haan heeft gelijk met zijn conclusie dat de kranten vooral de verschrikkelijke daden van de Duitse bezetter benadrukten. Het door elkaar benoemen van Joodse en niet-Joodse slachtofferaantallen gebeurde echter vooral net na de bevrijding. Vanaf juni 1945 werd door de kranten wel onderscheid gemaakt tussen Nederlandse Joodse en niet-Joodse slachtofferaantallen en werden ook algemene aantallen Joodse en niet-Joodse slachtoffers van de concentratiekampen gepubliceerd.

Dit onderzoek is beperkt gebleven tot drie voormalige verzetsbladen die na de bevrijding waren uitgegroeid tot landelijke kranten. Hierdoor is het perspectief van de regionale kranten of de nationale kranten die tijdens de bezetting onder Duitse controle stonden, niet in deze analyse meegenomen. Verder onderzoek naar dit onderwerp zou gebaat zijn bij analyses van dergelijke kranten, maar ook van andere media zoals radio-uitzendingen en journaals, indien deze nog beschikbaar zijn. Tevens zou het interessant zijn om te onderzoeken hoe de aandacht in Nederlandse kranten voor Joodse oorlogsslachtoffers verschilde van bijvoorbeeld verzetslieden of dwangarbeiders. In de tweede helft van 1945 werd in ieder geval veel over de concentratiekampen, maar ook over de ruim 100.000 gedeporteerde Nederlandse Joden, gepubliceerd. Verhalen zoals dat van Coen Rood en vele anderen kunnen niet zomaar worden afgedaan met het argument dat het nieuws over het lot van de Joden na de bevrijding beperkt was tot piepkleine berichtjes.

Bibliografie

Primair bronmateriaal

Het Parool

- ❖ “Aangifte oorlogspiegelkinderen”, in: *Het Parool*, 4 september 1945.
- ❖ “Aanklacht en verantwoording: De eerste drie dagen van het proces”, in: *Het Parool*, 23 november 1945.
- ❖ “Allerlei van overal”, in: *Het Parool*, 11 mei 1945.
- ❖ “Allerlei van overal”, in: *Het Parool*, 5 september 1945.
- ❖ “Anti-semitisme”, in: *Het Parool*, 11 Augustus 1945.
- ❖ “Beestmensen voor de rechtbank”, in: *Het Parool*, 19 september 1945.
- ❖ “Binnenland”, in: *Het Parool*, 26 juni 1945.
- ❖ “Buchenwald-Herinneringen”, in: *Het Parool*, 2 juni 1945.
- ❖ “Commentaar”, in *Het Parool*, 10 oktober 1945.
- ❖ “Concentratiekampen: Waar de Nazi’s hun idealen in praktijk brengen”, *Het Parool*, 27 september 1943.
- ❖ “Dachau: een voorbeeld en een waarschuwing”, in: *Het Parool*, 24 mei 1945.
- ❖ “De balans van het wereldgebeuren: 31 december 1945”, in: *Het Parool*, 31 december 1945.
- ❖ “De berechting der oorlogsmisdadigers”, in: *Het Parool*, 22 november 1945.
- ❖ “De hel van Buchenwald”, In: *Het Parool*, 18 augustus 1945.
- ❖ “De oorlog eischte de levens van 200.000 Nederlanders”, in: *Het Parool*, 10 november 1945.
- ❖ “De positie van Duitse joden”, in: *Het Parool*, 2 juni 1945.
- ❖ “Dertigduizend mensen in kamp Belsen vermoord: Steeds nieuwe beestachtigheden in de Duitse concentratiekampen treden aan het licht”, in: *Het Parool*, 15 mei 1945.
- ❖ “De wederopbouw van de Joodsche gemeenschap”, in: *Het Parool*, 22 september 1945.
- ❖ “Een plan voor Duitschland”, in: *Het Parool*, 23 juni 1945.
- ❖ “Eerste Buchenwalders terug”, In: *Het Parool*, 14 mei 1945.
- ❖ “Foto’s deden hen zwijgen”, In: *Het Parool*, 18 juni 1945.
- ❖ “Geen berouw in Neurenberg: Het Incident van Venlo en de aanval op Nederland”, in: *Het Parool*, 26 november 1945.

- ❖ “Gemengd Nieuws”, in: *Het Parool*, 1 juni 1945.
- ❖ “Helft der Nederlanders gerepatrieerd”, in: *Het Parool*, 2 juli 1945.
- ❖ “Herstelt rechtsherstel recht?”, in: *Het Parool*, 25 augustus 1945.
- ❖ “Het anti-semitisme in Nederland: Taak van onze regeering tegenover Joodse onderdanen”, in: *Het Parool*, 4 juli 1945.
- ❖ “Het kamp der verschrikkingen: Russische film over Auschwitz”, in: *Het Parool*, 16 oktober 1945.
- ❖ “H.M. De Koningin leidt het Kabinet in Rede van den Minister-President”, in: *Het Parool*, 28 juni 1945.
- ❖ “Honderduizend Joden uit Nederland weggevoerd”, in: *Het Parool*, 21 augustus 1945.
- ❖ “I.G. Farben produceerde het doodelijkste gifgas”, in: *Het Parool*, 13 december 1945.
- ❖ “In de gaskamers van Auswitz kwamen miljoenen joden om het leven”, in: *Het Parool*, 11 juni 1945.
- ❖ “In de gaskamers van Auswitz: Miljoenen joden om het leven gekomen”, in: *Het Parool*, 16 juni 1945.
- ❖ “Joodsche landgenooten in Amsterdam”, in: *Het Parool*, 12 mei 1945.
- ❖ “Martelkamp Dachau moest worden „ontruimd”...”, in: *Het Parool*, 12 mei 1945.
- ❖ “Mededelingen militair gezag: inlichtingen over Joden”, in: *Het Parool*, 26 mei 1945.
- ❖ “Moeilijkheden en verassingen”, in: *Het Parool*, 16 juni 1945.
- ❖ “Moord balans”, in: *Het Parool*, 27 augustus 1945.
- ❖ “Nederlanders in Duitschland”, in: *Het Parool*, 7 augustus 1945.
- ❖ “Officeele woorden en toasten in ‘t Haagsche Raadhuis”, in: *Het Parool*, 9 mei 1945.
- ❖ “Onze menschen in Duitschland: Honderdduizenden nog niet terug”, In: *Het Parool*, 30 mei 1945.
- ❖ “Opnieuw massagraf ontdekt”, in: *Het Parool*, 7 augustus 1945.
- ❖ “Proces tegen de Beulen van Bergen-Belsen: Uitgehongerde gevangenen vervielen tot kannibalisme”, in *Het Parool*, 26 september 1945.
- ❖ “Rede van Mr. M. van der Goes van Naters”, in: *Het Parool*, 31 december 1945.
- ❖ “Reeds 220.000 Nederlanders keerden in ons land terug”, in: *Het Parool*, 29 juni 1945.
- ❖ “Revue der meeningen”, in: *Het Parool*, 21 juli 1945.
- ❖ “Slachtoffers van Auschwitz en Belsen klagen Kramer C.S. aan”, in: *Het Parool*, 28 september 1945.
- ❖ “Stadsnieuws: Volgende week meer gas?”, in: *Het Parool*, 16 juni 1945.

- ❖ “Stichting 1940-'45: Koninginneweek Herdenkingsweek Geeft aan wie zichzelf gaven!”, in: *Het Parool*, 29 augustus 1945.
- ❖ “Teruggekomen uit de hel. Een ex-politiek gevangene uit Auschwitz vertelt...”, in: *Het Parool*, 5 juni 1945.
- ❖ “Officeele woorden en toasten in ‘t Haagsche Raadhuis”, in: *Het Parool*, 9 mei 1945.
- ❖ “Terug in het vaderland: Amsterdam ontvangt repatrieerenden”, in: *Het Parool*, 9 juni 1945.
- ❖ “Terugkeer...”, in: *Het Parool*, 30 mei 1945.
- ❖ “Theresienstadt: Nog 20.000 joden in leven”, in: *Het Parool*, 7 juni 1945.
- ❖ “Uit de Duitse hel bevrijd”, in: *Het Parool*, 9 mei 1945.
- ❖ “Vermoord door Nazi-Beulen: 26 miljoen mensen”, in *Het Parool*, 23 augustus 1945.
- ❖ “Wat het Rode Kruis in Amersfoort deed”, in: *Het Parool*, 14 juli 1945.
- ❖ “Wij vernamen...”, in: *Het Parool*, 14 juni 1945.
- ❖ “Wij Vernemen:”, in: *Het Parool*, 16 juli 1945.
- ❖ “Wij Vernemen:”, in: *Het Parool*, 3 augustus 1945.
- ❖ “65.000 Nederlanders vermist”, in: *Het Parool*, 9 augustus 1945.
- ❖ “95.000 Nederlandsche Joden vermoord”, in: *Het Parool*, 27 juni 1945.

Trouw

- ❖ “Beschamend!”, in: *Trouw*, 25 juli 1945.
- ❖ “Bevrijding”, in: *Trouw*, 7 mei 1945.
- ❖ “Boodschap der kerke”, in: *Trouw*, 9 mei 1945.
- ❖ “Boven water: De ondergedoken Joden te Vlaardingen bijeen”, in: *Trouw*, 15 mei 1945.
- ❖ “Concentratiekamp Mauthausen: Een kwart miljoen mensen vermoord”, in: *Trouw*. 15 mei 1945.
- ❖ “De berechting van N. S. B.-ers en andere landverraders”, in: *Trouw*, 13 mei 1945.
- ❖ “De bevolking van Amsterdam: Naar schatting 60.000 Joden verdwenen”, in: *Trouw*, 8 augustus 1945.
- ❖ “De bevrijding van Dachau „Kunt U geen vliegtuigen sturen?!””, in: *Trouw*, 23 juni 1945.

- ❖ “De „Brigade Irene" is er! Onbeschrijflijk enthousiasme in de Residentie”, in: *Trouw*, 9 mei 1945.
- ❖ “De deuren gaan open”, in: *Trouw*, 5 mei 1945.
- ❖ “De gruwelijke waarheid: Een oord van verschrikking”, in: *Trouw*, 4 juni 1945.
- ❖ “De gruwelijke waarheid: Ooggetuigen verhalen van de verschrikkingen der Duitse concentratie-kampen”, in: *Trouw*, 22 mei 1945.
- ❖ “De gruwelijke waarheid: Ooggetuigen verhalen van de verschrikkingen der Duitse concentratie-kampen”, in: *Trouw*, 31 mei 1945.
- ❖ “De joodsche coördinatiecommissie”, in: *Trouw*, 21 augustus 1945.
- ❖ “De Joodsche inwoners van Amsterdam”, in: *Trouw*, 16 mei 1945.
- ❖ “De joodsche oorlogspleegkinderen: Op bezoek bij Tante Lien”, in: *Trouw*, 23 juni 1945.
- ❖ “De repatriëring”, in: *Trouw*, 8 augustus 1945.
- ❖ “De repatriëring van Nederlanders”, in: *Trouw*, 3 juli 1945.
- ❖ “Een bezoek aan het beruchte kamp”, in: *Trouw*, 6 mei 1945.
- ❖ “Een eereijst voor hen, die hun leven lieten”, in: *Trouw*, 31 mei 1945.
- ❖ “Een gedenkteken in de Jordaan”, in: *Trouw*, 2 juli 1945.
- ❖ “Geloofsvertrouwen”, in: *Trouw*, 19 mei 1945.
- ❖ “Gaskamer-Gruwelen te Auschwitz”, in: *Trouw*, 22 september.
- ❖ “Geen Staatsalmacht”, in: *Trouw*. 23 mei 1945.
- ❖ “Gruwelijke vondsten”, in: *Trouw*, 18 juni 1945.
- ❖ “Herdenking”, in: *Trouw*, 5 mei 1945.
- ❖ “Herren-volk-moordenaarsvolk”, in: *Trouw*, 11 mei 1945.
- ❖ “Het Binnenlandsch gebeuren: De Nederlandse Joden”, in: *Trouw*, 18 juni 1945.
- ❖ “Het centraal bureau voor de verzorging der oorlogsslachtoffers (C. B. V. O.)”, in: *Trouw*, 21 juli 1945.
- ❖ “Het lot der Nederlandsche Joden: 95.000 in de gaskamers omgekomen”, in: *Trouw*, 27 juni 1945.
- ❖ “Het meubilair der joden: Precies bekend waar het is beland”, in: *Trouw*, 25 mei 1945.
- ❖ “Het Nederlandsche Roode Kruis en de repatriëring”, in: *Trouw*, 11 juni 1945.
- ❖ “Het N.V.H.-werk begonnen!”, in: *Trouw*, 18 mei 1945.
- ❖ “Himmler, de moordenaar van duizenden, pleegt zelfmoord”, in: *Trouw*, 26 mei 1945.
- ❖ “Inlichtingen over repatriërenden”, in: *Trouw*, 26 mei 1945.
- ❖ “Inlichtingen over ex-politieke en ex-krijgsgevangenen”, in: *Trouw*, 9 juni 1945.

- ❖ “Kort nieuws”, in: *Trouw*, 5 juni 1945.
- ❖ “Kroniek van den dag: Onvoorwaardelijke overgave”, in: *Trouw*, 11 mei 1945.
- ❖ “Kroniek van den dag: Vertrouwen kan niet eenzijdig zijn!”, in: *Trouw*, 17 mei 1945.
- ❖ “Massagraven”, in: *Trouw*, 29 juni 1945.
- ❖ “Nederlanders”, in: *Trouw*, 18 mei 1945.
- ❖ “Nieuws in ’t kort”, in: *Trouw*, 11 mei 1945.
- ❖ “Oorlogspleegekinderen”, in: *Trouw*, 19 juli 1945.
- ❖ “Plaatselijk nieuws”, in: *Trouw*, 21 augustus 1945.
- ❖ “Resultaat der Jodendeportatie!”, in: *Trouw*, 28 juni 1945.
- ❖ “Snellere terugkeer van gerepatrieerden: 800.000 Nederlanders slapen niet in eigen bed”, in: *Trouw*, 31 mei 1945.
- ❖ “S.S.-ers worden verhoord: De dood is te goed voor deze boeven”, in: *Trouw*, 12 juli 1945.
- ❖ “Stadsnieuws”, in: *Trouw*, 30 juni 1945.
- ❖ “Teruggekeerde gevangenen”, in: *Trouw*, 24 mei 1945.
- ❖ “Uit Buchenwald”, in: *Trouw*, 1 juni 1945.
- ❖ “Uit het buitenland”, in: *Trouw*, 25 mei 1945.
- ❖ “U moet weten”, in: *Trouw*, 23 mei 1945.
- ❖ “Van alle kanten”, in: *Trouw*, 7 juni 1945.
- ❖ “„Verdwaalde” Nederlanders worden opgespoord 100.000 waren in de Russische zone”, in: *Trouw*, 30 juni 1945.
- ❖ “Waar het om ging”, in: *Trouw*, 12 juli 1945.
- ❖ “Westerbork: Een bezoek aan het beruchte kamp”, in: *Trouw*, 6 mei 1945.
- ❖ “Zes miljoen Joden vermoord”, in: *Trouw*, 24 augustus 1945.
- ❖ “25.000 Joden over”, in: *Trouw*, 21 september 1945.
- ❖ “26.000.000 dooden. Oogst der Duitse concentratiekampen”, in: *Trouw*, 24 augustus 1945.
- ❖ “3.5 miljoen Poolse Joden vermoord”, in: *Trouw*, 8 augustus 1945.

De Waarheid

- ❖ “Alles hebben zij kapot gemaakt”, in: *De Waarheid*, 9 juni 1945.
- ❖ “Bijna 100.000 vermoord”, in: *De Waarheid*, 14 juni 1945.
- ❖ “Buchenwalde – Nu. Door Jan Spierdijk”, in: *De Waarheid*, 25 juli 1945.

- ❖ “Collaborateurs voor? Mogen voormalige leden van de „Cultuurkamer" optreden, alsof er niets gebeurd is?”, in: *De Waarheid*, 23 mei 1945.
- ❖ “Concentratiekamp Theresienstadt”, in: *De Waarheid*, 15 mei 1945.
- ❖ “Dagboek: Triest restant”, *De Waarheid*, 21 september 1945.
- ❖ “De hel op aarde”, in: *De Waarheid*, 30 juni 1945.
- ❖ “De hoofdstad viert feest: Intocht van de Koningin”, in: *De Waarheid*, 29 juni 1945.
- ❖ “De „Joodse Schouwburg” Hier werd veel geleden...”, in: *De Waarheid*, 23 augustus 1945.
- ❖ “De lijkovens van Auschwitz: Twintig duizend lijken per dag”, in: *De Waarheid*, 31 mei 1945.
- ❖ “De mening der lezers”, in: *De Waarheid*, 16 mei 1945.
- ❖ “De Nazi's vermoordden minstens 95.100 Joden”, in: *De Waarheid*, 27 juni 1945.
- ❖ “De “redder” van Auschwitz”, in: *De Waarheid*, 12 oktober 1945.
- ❖ “De toestanden in bevrijde concentratiekampen”, in: *De Waarheid*, 1 augustus 1945.
- ❖ “De uit Auschwitz en Theresienstadt teruggekomen joden”, in: *De Waarheid*, 21 september 1945.
- ❖ “De waanzin ten top”, in: *De Waarheid*, 4 augustus 1945.
- ❖ “Dr. de Hartogh terug uit Theresienstadt: Enthousiast over de Russische bevrijders”, in: *De Waarheid*, 18 juli 1945.
- ❖ “Ed. Hoornik verhaalt van Dachau”, in: *De Waarheid*, 30 mei 1945.
- ❖ “Een kwart miljoen mensen vermoord”, in: *De Waarheid*, 19 mei 1945.
- ❖ “Geen gegevens over de Joodse bevolking beschikbaar”, in: *De Waarheid*, 29 mei 1945.
- ❖ “Van de drie en een half miljoen Poolse Joden zijn er na de Duitse massa-moorden nog honderdduizend in leven”, in: *De Waarheid*, 12 juli 1945.
- ❖ “Hans Vondeling”, in: *De Waarheid*, 9 juli 1945.
- ❖ “Het eerste woord in Vrijheid: Het fascisme is verslagen”, in: *De Waarheid*, 7 mei 1945.
- ❖ “Het proces te Neurenberg: Merkwaardige toestanden in de rechtszaal”, in: *De Waarheid*, 22 november 1945.
- ❖ “Het proces te Neurenberg: Zes miljoen Joden vermoord”, in: *De Waarheid*, 15 december 1945.
- ❖ “Het welkom”, in: *De Waarheid*, 4 juni 1945.
- ❖ “Hitler-slachtoffers keren terug”, in: *De Waarheid*, 23 mei 1945.

- ❖ “Hoe is de verzorging van onze terugkerende landgenoten?”, in: *De Waarheid*, 26 mei 1945.
- ❖ “Hulde aan onze spoorjongens! Herstel Spoorwegen biedt grote moeilijkheden”, in: *De Waarheid*, 16 mei 1945.
- ❖ “In de vlaggende steden vol jubelende mensen”, in: *De Waarheid*, 31 december 1945.
- ❖ “Joodse landgenoten aan Gestapo verraden”, in: *De Waarheid*, 12 oktober 1945.
- ❖ “Koningin en Minister-President tot het Nederlandse volk: „De toekomst eist een democratisch beleid”, in: *De Waarheid*, 28 juni 1945.
- ❖ “Kroniek van het jaar der bevrijding”, in: *Waarheid*, 31 december 1945.
- ❖ “Laatste nieuws”, in: *De Waarheid*, 8 juni 1945.
- ❖ “Leen Seegers vertelt: Wij vochten voor ons leven”, in: *De Waarheid*, 22 mei 1945.
- ❖ “Moeilijkheden van de Repatriëringsdienst”, in: *De Waarheid*, 7 augustus 1945.
- ❖ “Moordcentrale Mauthausen. Zes methoden om de gevangenen te vermoorden”, in: *De Waarheid*, 14 juli 1945.
- ❖ “Nazis doodden 60 miljoen mensen: Neurenberger aanklacht brengt ontstellende feiten aan het licht. Zwaar was het deel der Sowjet-Unie”, In: *De Waarheid*, 10 november 1945.
- ❖ “Nazi-Gruwelen”, in: *De Waarheid*, 17 mei 1945.
- ❖ “Nederlanders in Praag en Theresienstadt”, in: *De Waarheid*, 7 juni 1945.
- ❖ “Nog Nederlanders in bezettingszones”, in: *De Waarheid*, 7 december 1945.
- ❖ “Onze Vrijheid kostte levens!”, in: *De Waarheid*, 7 mei 1945.
- ❖ “Prooien van het Nazi-monster!”, in: *De Waarheid*, 17 mei 1945.
- ❖ “Repatriëring van Nederlanders”, in: *De Waarheid*, 29 juni 1945.
- ❖ “Rusland in het hart van Europa doorgedrongen”, in: *De Waarheid*, 13 juli 1945.
- ❖ “Schandaal om Dachau: Treurige tekortkoming tegenover onze helden”, in: *De Waarheid*, 24 mei 1945.
- ❖ “Spoort de oorlogsmisdadigers op: Medewerking van de bevolking nodig”, in: *De Waarheid*, 22 november 1945.
- ❖ “Statenlozen op één lijn met Nazi's: Een ministeriële beschikking die ondeugdelijk is”, in: *De Waarheid*, 23 juni 1945.
- ❖ “Tachtig duizend Nederlandse Joden vermoord: Repatriëring loopt ten einde”, in: *De Waarheid*, 10 augustus 1945.
- ❖ “Theresienstadt zoals Jo Spier het zag... en zoals het was!”, in: *De Waarheid*, 14 december 1945.

- ❖ “Uit de hel van Auschwitz: Ned. arts uit het concentratiekamp teruggekeerd”, in: *De Waarheid*, 11 juni 1945.
- ❖ “Uit de hel van Dachau in Deventer terug: Kam. Hamer vertelt van zijn wedervaren”, in: *De Waarheid*, 2 juni 1945.
- ❖ “Uit concentratiekampen”, *De Waarheid*, 11 mei 1945.
- ❖ “Van het ene kamp naar het andere: De tragedie der Duitse Joden nog niet ten einde”, in: *De Waarheid*, 3 juli 1945.
- ❖ “Waarom niet de groote pieten?”, in: *De Waarheid*, 31 mei 1945.
- ❖ “Zo denkt ons volk over het vrijlaten van NSB-ers: Burgemeester van Amsterdam en vele anderen geven hun mening”, in: *De Waarheid*, 29 augustus 1945.
- ❖ “Zorg voor Joodse kinderen en kinderen van N. S. B.-ers”, in: *De Waarheid*, 11 juli 1945.
- ❖ “26 miljoen mensen vermoord”, in: *De Waarheid*, 28 augustus 1945.
- ❖ “200.000 Nederlanders zwerven door Duitsland”, in: *De Waarheid*, 13 juni 1945.
- ❖ “200.000 Nederlanders door oorlog gedood”, in: *De Waarheid*, 10 november 1945.

Secundaire literatuur

- ❖ Achugar, Mariana. “Critical discourse analyses and history.” In *The Routledge Critical Discourse Analysis Handbook*, 298-311. Edited by John Flowerdew and John Richardson. Abingdon-on-Thames: Routledge, 2018.
- ❖ Aerts, Koen. “A Belgian View of (the Debate on) ‘Dat nooit meer’ – ‘Never Again’.” *Low Countries Historical Review*, 128 (2013): 2, 81-89.
- ❖ Benima, Tamarah. “Knel tussen papierschaarste en polemiek: Joodse berichten in de niet-joodse pers.” In *Le-ezrath Haram. Het eerste joodse blad in 1945*. Redactie door Tamarah Benima & F. J. Hoogewoud (Assen: Van Gorcum, 1985).
- ❖ Blom, Johannes. C. H. *In de ban van goed en fout: Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Amsterdam: Boom, 2007.
- ❖ Boon, Els & Lettinck, Han. *Joods Utrecht*. Utrecht: Matrijs, 2022.
- ❖ Bondarouk, Tatyana & Ruël, Huub, J. M. “Discourse analysis: making complex methodology simple.” In *Proceedings of the 12th European Conference on Information Systems*, 1-13. Edited by T. Leino, T. Saarinen, and S. Klein. Turku: ECIS, 2004.

- ❖ Bosmans, Jac & Duynstee, Frans, J. F. M. *Parlementaire geschiedenis van na 1945. Deel 1: Het kabinet Schermerhorn-Drees 1945-1946*. Assen: Van Gorcum, 1977.
- ❖ Bossenbroek, Martin. *De meelstreep: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bert Bakker, 2001.
- ❖ Brasz, F. Chaya. "After the Second World war: From 'Jewish church' to cultural minority." In *The history of the Jews in the Netherlands*. Edited by J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffer. Portland: The Litman library of Jewish civilization, 2002.
- ❖ Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht: Nederlandse Joden na kampen en onderduik*. Amsterdam: Alfabet, 2021 [1999].
- ❖ De Haan, Ido. *Na de ondergang: De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945 – 1995*. Nederlandse cultuur in Europese context, no. 7. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997.
- ❖ De Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 8, Eerste helft*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1978.
- ❖ De Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 8, Tweede helft*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1978.
- ❖ De Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 12, Epiloog: Eerste helft*. Leiden: Martinus Nijhof, 1988.
- ❖ Eliens, Frank. *Voor Joden verboden*. Amsterdam: Boom, 2021.
- ❖ Gans, Evelien. *Gojse nijd en Joods narcisme: De verhouding tussen Joden en niet Joden in Nederland*. Amsterdam: Platina Paperbacks, 1994.
- ❖ Glasner-Heled, Galia & Bar-On, Dan. "The Memoir of Eliezer Gruenbaum, Kapo at Birkenau—Translation and Commentary." *Shofar*, 27 (2009): 4, 1-23.
- ❖ Griffioen, Pim & Zeller, Ron. *De Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940 – 1945: Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2010.
- ❖ Gwiazda II, Henry, J. "The Nazi Racial War: Concentration Camps in the New Order." *The Polish Review*, 61 (2016): 4, 59-84.
- ❖ Happe, Katja. *Veel valse hoop: De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*. Amsterdam: Atlas Contact, 2018.
- ❖ Hondius, Dienneke. *Terugkeer: Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. 's Gravenhage: SDU, 1990.

- ❖ Hondius, Dienke, “‘Welkom’ in Amsterdam.” In *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: regionale verschillen*, 201-222. Redactie door Conny Kristel. Amsterdam: Bert Bakker, 2002.
- ❖ Hulst, F. J. en Luning, H. M. *De Joodse gemeente Assen: Geschiedenis van een behoorlijk kille, 1740-1976*. Assen: Vanderveen, 1991.
- ❖ Kemperman, Jeroen, Keizer, Emma & Van den Berge, Tom. *Diplomatie en geweld: De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022.
- ❖ Kennedy, C. James. *Een beknopte geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Prometheus, 2017.
- ❖ Klemann, A. M. Hein. *Nederland 1938 – 1948: Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*. Amsterdam: Boom, 2002.
- ❖ Klein, W. F. en Kopuit, M. *De Joden in Nederland: een beeld van hun leven na 1945*. Assen: Van Gorcum & Comp, 1969.
- ❖ Lak, Martijn. ‘Onze welvaart staat en valt met die van Duitsland’: Opvatting over naoorlogs Duitsland bij de Nederlandse regering in Londen en de Illegale pers tijdens de Tweede Wereldoorlog.” *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123 (2010): 3, 400-413.
- ❖ Lak, Martijn. *Tot elkaar veroordeeld: De Nederlands-Duitse economische betrekkingen tussen 1945 en 1957*. Hilversum: Verloren, 2015.
- ❖ NIPO: De publieke opinie 1ste jrg. no. 19, febr. 1947. In NIPO: *Zo zijn wij. De Eerste vijftientig jaar NIPO onderzoek*. Amsterdam/ Brussel, 1970.
- ❖ NIPO: De publieke opinie 1ste jrg. no. 23, maart 1947. In NIPO: *Zo zijn wij. De Eerste vijftientig jaar NIPO onderzoek*. Amsterdam/ Brussel, 1970.
- ❖ NIPO: De publieke opinie 2de jrg. no 15, dec. 1947. In NIPO: *Zo zijn wij. De Eerste vijftientig jaar NIPO onderzoek*. Amsterdam/ Brussel, 1970.
- ❖ Oostindie, Gert. et al. *Over de grens: Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1949*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022.
- ❖ Overy, Richard. *Blood and Ruins: The Great Imperial War*. London: Allen lane, 2021.
- ❖ Romijn, Peter. “The War:1940-1945.” In *The history of the Jews in the Netherlands*. Edited by J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffer. Portland: The Litman library of Jewish civilization, 2002.
- ❖ Rood, Coen. *Onze dagen: Herinneringen aan de Jodenvervolgning*. Amsterdam: Boom, 2011.

- ❖ Van den Berg, Harry. “Discoursanalyse: twee inleidingen ter discussie [Review of: N. Philips, C. Harding (2002) Discourse analysis: investigating processes of social construction; M. Jorgensen, L. Philips (2002) Discourse analysis as theory and method].” *KWALON*, 9 (2014): 2, 29-39.
- ❖ Van der Boom, Bart. *De politiek van het kleinste kwaad: Een geschiedenis van de Joodse raad voor Amsterdam 1941-1943*. Amsterdam: Boom, 2022.
- ❖ Van der Boom, Bart. *Wij weten niets van hun lot: Gewone Nederlanders en de Holocaust*. Amsterdam: Boom, 2012.
- ❖ Van der Bruggen, Hein. *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg. 1275-2018*. Hilversum: Verloren, 2021.
- ❖ Van der Heijden, Chris. *Dat nooit meer: De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*. Amsterdam: Contact, 2011.
- ❖ Van der Heijden, Chris. *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Contact, 2001.
- ❖ Van Liempt, Ad. *1945, de afrekening: Leven in bezet Nederland*. Amsterdam: Spectrum NIOD, 2020.
- ❖ Van Liempt, Ad. *De oorlog*. Amsterdam: Balans, 2009.
- ❖ Van Zanden, Jan. L. & Griffiths, Richard. *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw*. Utrecht: Het Spectrum, 1989.
- ❖ Wielenga, Friso. *Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Boom, 2009.
- ❖ Wielenga, Friso. “Tale after Tale after Tale: The Lost Chance of a Great Project.” *Low Countries Historical Review*, 128 (2013): 2, 90-99.

Websites

- ❖ [Www.Delpher.nl](http://www.Delpher.nl)
<https://www.delpher.nl/>
- ❖ Luo Amy, “Een introductie tot discoursanalyse: Uitleg & voorbeelden.” *Scribbr*. 4 augustus, 2021. [Laatst bijgewerkt op 12 november, 2021]
<https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/discoursanalyse/>.